

Martensen og sprogreskripterne.

Af

HOLGER HJELHOLT

---

1. Bruddet mellem Martensen og overkonsistorialråd Nielsen.

DEN slesvig-holstenske revolution i 1848 fandt en ganske overvældende tilslutning hos embedsstanden, ikke blot i hertugdømmerne selv, men endog i det slesvig-holstenske regeringskancelli i København. Dette forhold måtte naturligvis fremkalde alvorlige problemer for det danske styre, da landene efter treårskrigen afslutning vendte tilbage under dette. I Slesvig havde revolutionen ikke mindst fundet tilslutning hos den gejstlige embedsstand, og selv efter at den blandede bestyrelseskommission i august 1849 var trådt i virksomhed i Flensborg, vedblev præsterne med slesvig-holstenske tilkendegivelser. Der udviklede sig en kamp mellem bestyrelseskommissionen og de slesvigske præster, en kamp, som P. Lauridsen udførligt har skildret under navnet: »Den slesvigske præstekrig«¹.

I spidsen for den slesvigske gejstligheds modstand imod Danmark stod den ivrigt slesvig-holstensksindede overkon-

Som baggrund for nærværende undersøgelse henviser jeg til mine arbejder om Slesvigs historie i det pågældende tidsrum, navnlig til min bog »Den danske sprogordning i Slesvig mellem krigene« (1923). — Breve, der citeres uden nærmere angivelse, findes i adressatens privatarkiv i rigsarkivet.

¹ P. Lauridsen: Mellem slagene 1849—50. Sønderjydske årbøger 1900: 84 ff.

sistorialråd N. I. E. Nielsen. Nielsen var født 1806 i Rendsborg som søn af den derværende tobaksfabrikant Matthias Nielsen, der iøvrigt stammede fra Løgumkloster, og dennes hustru Elena N., f. Adolph¹. I 1840 var han bleven præst i Frederiksberg ved Slesvig og provst for Hütten amt samt andet gejstligt medlem af regeringen og overkonsistoriet på Gottorp. I 1841 udnævntes han til ridder af Danebrog og i 1847 til overkonsistorialråd. Da den gamle general-superintendent C. F. Callisen i 1848 af de slesvig-holstensksindede trængtes bort fra sin stilling, havde den proviso-riske regering delt Slesvig i to superintendenturer. For den nordlige del havde den udnævnt provst Johs. Andr. Rehhoff i Åbenrå, medens Nielsen var bleven udnævnt for den syd-lige tysktalende del. I marts 1849 havde han fået endelig udnævnelse som superintendent. Af de talrige brochurer, hvori han i disse år forsvarede den slesvig-holstenske sag og bl. a. soldaternes edsbrud overfor deres konge, er den mest kendte vel nok hans i december 1849 udgivne: »Materialien zu einer Appellation für Schleswig-Holstein und dessen Geistlichkeit; unter Mittheilung von Akten—an alle, in Dänemark nicht weniger als in Deutschland, die Gott fürchten und Recht thun«.

Det væsentlige indhold af denne brochure var et forsvar for de slesvig-holstensksindede præsters optræden imod bestyrelseskommissionens anordninger. Meget indtrængende opfordrede Nielsen alle dem i Danmark og Tyskland, »som frygter Gud og handler retfærdigt«, til at udtale sig om denne optræden. Og navnlig rettede han denne sin opfor-dring til daværende professor i theologi ved Københavns universitet, hofpræst Hans Lassen Martensen. For at få denne til at udtale sig beråbte han sig dels på deres slægtskab og dels på den venskabelige forbindelse, der indtil året 1848 havde været imellem dem. Min beslægtede

¹ Enkekassesag nr. 16320 i rigsarkivet. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte XIX 76 ff.

barndoms- og studiekammerat og ven, skrev han om Martensen, og han fremhævede ligeledes deres fælles venskabsforhold til den tyske theologiske forfatter I. A. Dorner. Dorner havde fra 1839 til 1843 været professor i theologi i Kiel, men herfra var han gået til Königsberg og senere til Bonn. De danske blade, skrev Nielsen til slut, opfordrer den danske gejstlighed til at udtale sig om vore erklæringer. »Dette ønske er som skrevet ud af mit hjerte, og professor Martensen turde være manden til at gøre begyndelsen til dets opfyldelse«.

Når Nielsen således provocerede Martensen frem til at udtale sig om den slesvigske gejstligheds optræden og dens stilling til martsbegivenhederne i 1848, skulde man egentlig formode, at han har ventet hos »slægtningen og vennen« at finde dog nogen sympati for sin tilslutning til slesvigholstenismen. Martensen var selv slesviger, idet han var født i Flensborg i året 1808. Hans forældre flyttede imidlertid allerede i 1817 til København, og her fik han sin skolegang og universitetsuddannelse. Men efter denne drog han på en flerårig udenlandsrejse til Tyskland og Østrig, og han knyttede forbindelser med tyske theologer. En sådan forbindelse var den ovennævnte med I. A. Dorner, og om dennes og Martensens venskabsforhold vidner en omfattende brevveksling mellem dem, der strakte sig gennem mere end 40 år¹. I 1838 ansattes Martensen ved universitetet i København først som lektor i det theologiske fakultet, siden som professor. 1845 blev han tillige hofprædikant. Af hans theologiske forfattervirksomhed fra denne tid kan nævnes bogen om mester Eckart, som han dedicerede til det theologiske fakultet i Kiel, der i 1840 gjorde ham til æresdoktor. Den udkom som de fleste af hans skrifter både på dansk og lidt senere på tysk. I 1849 udkom hans store dogmatik, der navnlig også i Tyskland vandt megen anerkendelse.

¹ Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und I. A. Dorner 1839—1881. Herausgegeben aus deren Nachlass. I—II. (Berlin 1888).

På de her nævnte forhold: Martensens slesvigske afstamning og slægtskabsforbindelser blandt slesvig-holstensksindede samt hans forbindelser med tyske theologer må Nielsen vel have ment at kunne bygge, såfremt han virkelig har tænkt sig hos Martensen at finde en vis jordbund for sine synsmåder. Hertil kom endelig endnu et forhold, nemlig at Martensen i politisk henseende nærmest sluttede sig til de konservative kredse og ikke sympatiserede med de nationalliberale, der i 1848 var kommet til magten i København.

Men Nielsen regnede fejl. Martensens svar blev en skarp og klar afvisning af det standpunkt, som Nielsen og med ham det store flertal af den slesvigske gejstlighed havde indtaget. Svaret er dateret den 30. decbr. 1849, og det udkom straks det følgende år som »Sendschreiben an den Herrn Oberconsistorialrath Nielsen in Schleswig«. Som undertitel havde det »Ein Wort über den Amtseid und die schleswig-holsteinische Geistlichkeit«. Skarpt og klart fordømte Martensen de slesvigske gejstliges brud på deres embedsed og ikke mindre det forhold, at Nielsen havde fundet sig beføjet til at berolige militæres samvittighedsbetænkeligheder i anledning af deres brud på troskabseden. Den både hyklerske og tåbelige snak om kongens »ufrihed«, der skulde kaste et moralsk slør over en nøgen revolution, fejedes til side. Troede du virkelig, spurgte Martensen sin slægtning, at den slesvig-holstenske bevidsthed besad ufejlbarlighed til ved ræsonnement at afgøre, hvad der turde være muligt for kongens vilje og hvad ikke, hvad han kunde have udtalt og hvad ikke? Faldt det dig aldrig ind at spørge, hvis kongen var ufri, hvem havde da magt til igen at erklære ham fri? Skulde det måske være Slesvig-Holsten og dettes gejstlighed¹? — Martensen sammenlignede den tåbelige snak om kongens »ufrihed« med en falsk mønt, der laves af bedragerer, men som ganske vist kan blive modtaget og igen givet ud af ærlige folk. Sådant

¹ Sendschreiben etc. 14 f.

havde været forståeligt i ophidselsens første tid, men han fandt det uforklarligt, at Nielsen troede endnu at kunne udgive denne falske mønt, som selv i hertugdømmerne ikke længer modtoges, at kunne udgive denne mønt i Danmark som tilstrækkelig grund til sin optræden. Ligeledes satte Martensen fingeren på, hvordan man til forsvar for påstanden om kongens ufrihed gjorde brug af kongens svar 24. marts til den slesvig-holstenske deputation. Men dette svar modtoges først i Rendsborg, efter at revolutionen var en kendsgerning.

Nielsen havde fået svar, og dette lod i tydelighed intet tilovers at ønske. I sit skrift havde han udtalt sig om, hvor »tiltrækkende« et emne for en debat mellem ham og Martensen allerede i deres egenskab af teologer det spørgsmål var, om han, Nielsen, var en oprører eller ikke. Efter Martensens svar synes emnet ikke længer at have øvet tiltrækning på ham, og et nyt indlæg i debatten gav han ikke.

Når Martensen var optrådt offentligt, så var det, som han selv bemærker i sit svar, kun efter Nielsens egen indtrængende opfordring. Havde Nielsen ikke ligefrem tvunget ham til at tage ordet, havde han sandelig ikke gjort det, skriver han i et noget senere brev til vennen Dorner¹. I Tyskland mødte hans svar, som det var at forudse, næsten almindelig opposition. Også vennen Dorner optrådte imod det, og der indtrådte omkring halvandet års pause i deres brevveksling. I marts 1851 tog Dorner imidlertid det første skridt til en forsoning, og hans fremstrakte hånd modtoges af Martensen med største glæde. De enedes om at fortsætte deres theologiske tankeudveksling og lade enhver beholde sin mening om det omtvistede politiske spørgsmål².

¹ Brev af 24. marts 1851. Briefwechsel zwischen Martensen und Dorner I 210 f.

² Også Nielsen søgte, men først langt senere, genoprettelse af forholdet til Martensen. Se Martensen: Af mit levnet II (1883) 149. — Det at tage »det første skridt« lå åbenbart ikke ret for Martensen. Man kan her også tænke på hans forhold til Grundtvig, hvorom berettes i Af mit levnet III 68 og 85 f.

I Danmark blev Martensens offentlige optræden selvfølgelig hilst med begejstring. Hans skrift blev, som han skriver i sine erindringer, ubetinget berømmet, »endogså af de nationalliberale blade, der ellers vare mine modstandere«¹. På tysk udkom det i to udgaver, og det oversattes også til dansk. Det siges ligeledes at være bleven uddelt blandt militæret².

Den forundring, som Martensen i sine erindringer tilkendegiver over, at hans svar til Nielsen endogså blev berømmet i de nationalliberale blade, er der nu ikke så megen grund til. Thi i striden mellem København og Kiel måtte hans optræden naturligtvis virke som en meget værdifuld håndsækning til det danske standpunkt. Det går nu engang sådan, at når to ekstreme anskuelser tørner sammen, bliver mellemstandpunkterne enten ganske oversete eller tagne til indtægt for den nærmeststående anskuelse. Således måtte det også gå med Martensens sendebrev til Nielsen. Men den opmærksomme læser af dette måtte vel iøvrigt nok have kunnet se, at der var forskel på Martensen og de nationalliberale. Jeg tænker her ikke just på Martensens betoning af, at hans polemik ikke så meget var rettet mod enkelte personer som mod den vildfarelsens ånd, der i den pågældende sag havde bemægtiget sig dem. En ret stor forskel vil der nemlig altid være i polemisk tone på handlende politikere og skribenter og så mænd af Martensens type. Nej, jeg tænker her på de par ytringer om Slesvig, der findes i Martensens svar. Du synes, skriver Martensen til Nielsen, at ville lægge mig på sinde, at jeg er en født slesviger, og at jeg derfor bør have særlig interesse i Slesvigs skæbne. »Sandelig, på interesse skorter det mig ikke. Aldrig har jeg glemt, at jeg er en slesviger, født i byen

¹ Af mit levnet II 149.

² Kjøbenhavnsposten 17/3 1854 artiklen »Om bladet »Fædrelandet«s grove og ubefoiede angreb på personer«. — Jeg har hidtil ikke kunnet verificere denne meddelelse.

am besegelten Busen der Ostsee
Nahe der fruchtbaren Flur, wo der dänische Pflüger den deutschen
Dieser den Dänen versteht, dem geengeten Erbe der Angeln.«

Men aldrig havde han villet vide af et Slesvig, som blot skulde være tysk, som skulde være hjemfalden til Holsten og Tyskland. Og senerehen skriver han, idet han hævder den danske nationalfølelse som sin, at han i og for sig ikke tager anstød af, at de tyske slesvigere har tyske sympatier, og at de tyske præster føler sig tiltrukne af tyske sympatier. Men ret og lov, det ender han sit skrift med, står højere end nationale følelser og sympatier. »Ret må dog forblive ret, og eders eneste retmæssige landsherre er Frederik VII, konge af Danmark, hertug af Slesvig og Holsten. Dette er mit ceterum censeo i denne sag«.

2. Den slesvigske bispestol.

I løbet af »den slesvigske præstekrig« bukkede oprørsregeringens to superintendenter under for bestyrelseskommissionen. I januar 1850 blev Rehhoff afskediget og erstattet med pastor Jep Hansen i Hjordkær, og i april ramte den samme skæbne Nielsen, der som efterfølger fik C. C. I. Asschenfeldt i Flensborg. Den sidstes faktiske myndighedsområde var dog foreløbig ret begrænset, men ved Istedslaget nogle måneder efter kom Slesvig atter ind under dansk herredømme. Asschenfeldt var tysktalende og tyskdannet, medens Jep Hansen var dansk. Begge de nye superintendenter blev kun konstituerede, og hele ordningen måtte betragtes som rent foreløbig, som en slags nødhjælp.

Egentlig ligger det vel ret nær at rejse det spørgsmål, om man ikke i visse danske kredse kunde have nærret det ønske at bibeholde den af oprørsregeringen gennemførte deling af Slesvig i to superintendenturer, et dansk og et tysk. Jeg erindrer dog ikke at være stødt på udtryk for et

sådant ønske. Med den følgende politiske udvikling må det også siges at stemme, at man stræbte tilbage til ordningen før 1848 med een superintendent for både det danske og tyske Slesvig. I 1851 oprettedes det blandede distrikt i Mellemslesvig med afvekslende dansk og tysk kirkesprog, og distriktet forblev ganske vist under Asschenfeldt, men dette forhold var i længden ret urimeligt. Også eksistensen af det blandede distrikt måtte virke til gunst for en ordning med een mand i spidsen for den slesvigske kirke.

Nu var imidlertid ingen af de to konstituerede superintendenter, hvor brave mænd de end måtte være, af det format, at de egnede sig til at stilles i spidsen. Men straks fra første færd søgte vist alles blikke hen mod en mand, der så at sige var som forudbestemt til stillingen, en mand, der selv var slesviger, fuldt fortrolig både med dansk og tysk kirkeliv og med et såre anset navn som theolog i Danmark som i Tyskland. Denne mand var naturligvis H. L. Martensen.

Samme dag som Nielsen afskedigedes som superintendent af bestyrelseskommissionen — den 8. april — skrev kommissionens danske medlem, F. F. Tillisch, til premierministeren A. W. Moltke, om det dog ikke skulde være muligt at formå professor Martensen til »i det mindste interimistisk at overtage bestyrelsen af generalsuperintendenturen for hele hertugdømmet Slesvig«. Var Martensen at formå hertil, vilde det, hævdede Tillisch, have »en overordentlig god indflydelse på den hele geistlighed og være den bedste støtte for bestyrelseskommissionen«. Virkningen turde være af uberegnelige følger. Dagen efter skrev Tillisch om det samme til Chr. Bille, der da var fungerende direktør i bestyrelsen af de udenrigske anliggender: »Er det på nogen måde muligt at få professor Martensen til at overtage generalsuperintendenturen over hertugdømmet Slesvig, så søg endelig at sætte alt i bevægelse for at bringe ham dertil, jeg troer vist, at det vilde gøre en meget god virkning«. Og i et brev et par dage senere — 12. april —

til samme hedder det, at det vilde være en stor støtte, om Martensen var at formå til at stå os bi, »thi jeg er meget forlegen med de velsignede præster her«. Men Martensen var ikke at formå til at gå til Flensborg, og dette må lige kort efter være bleven Tillisch meddelt. I breve af 14. og 17. april henholdsvis til Moltke og Bille udtrykte han sin dybe skuffelse over det bristede håb. Ordningen med Jep Hansens og Asschenfeldts foreløbige superintendenturer måtte således vedblive¹.

Trods den lidte skuffelse må Tillisch dog vist påny, efter at han var bleven overordentlig regeringskommissær, have søgt at bevæge Martensen til at gå til Slesvig. Noget nærmere herom er jeg dog ikke i stand til at meddele bortset fra et par ytringer i et brev af 3. september 1850 fra Tillisch til den danske kultusminister I. N. Madvig. Efter at have dvælet ved den rådende mangel på præster til de ledige kald i Slesvig og navnlig på præster, som kunde prædike tysk, skriver han: »En dygtig generalsuperintendent trænges der også meget til . . . Er professor Martensen endnu ikke at bevæge dertil?«

Tillisch's efterfølger som minister i Slesvig, svogeren Bardenfleth synes at have optaget sin forgængers forsøg på at rokke ved Martensens beslutning om ikke at gå til Slesvig. Heller ikke han skulde dog have held med sig i denne retning. At der påny er bleven gjort Martensen tilbud, fremgår formentlig af Martensens brev 10. december 1851 til Dorner. Han skriver nemlig her: »Om den ulykkelige sag selv for denne gang kun dette: at jeg vedblivende har afslået generalsuperintendenturen over Slesvig, som

¹ Brevene til Moltke har jeg nævnt i »Den danske sprogordning i Slesvig mellem krigene« 50 anm. 79. De er senere blevne aftrykte af pastor H. F. Petersen, Flensborg, i hans artikel »Da Martensen skulde være Slesvigs biskop« (»Grænsevagten« 1927: 79—84). Denne artikel er et ikke uvigtigt bidrag til det her behandlede spørgsmål, selv om den ikke er særligt udtømmende og heller ikke for flere punkters vedkommende korrekt.

gentagne gange indtrængende er bleven mig tilbudt«. Denne ytring synes at forudsætte et tilbud, der ikke ligger så særlig langt tilbage i tiden. Hermed stemmer det også godt, at Regensburg i et brev til Madvig af 13. november benytter lejligheden til at lægge denne een ting på hjerte: »Designationen af en generalsuperintendent eller rettere biskop for Slesvig«. Og den 20. november skriver Regensburg til Krieger, at han har tigget og bedt Madvig om »at forskaffe os en superintendent og et par provster, men alt forgjæves . . .«.

Af Martensens anførte korte udtalelse til Dorner om hans stilling til den slesvigske superintendentur kan man muligvis få det indtryk, at Martensen har tænkt sig, at hans afslag vilde blive billiget og bifaldet af hans tyske venner. Såfremt dette indtryk imidlertid måtte have noget på sig, skal det straks bemærkes, at nærmest det modsatte viste sig at være tilfældet. Der udspandt sig herom en interessant drøftelse mellem Dorner og Martensen, en drøftelse, der vel næppe heller har været uden indflydelse på den sidstes noget senere tagne beslutning.

Dorners svar til Martensen er af 4. januar 1852. Han nævner her som et vidnesbyrd om den velvillige stemning i Tyskland overfor Martensen, at det vilde have vakt glæde der som i hertugdømmerne, såfremt han var bleven generalsuperintendent i Slesvig. Årsagen til hans afslag, mente man, måtte ligge i, at man ikke havde villet give ham den nødvendige selvstændighed og frihed i kirkelige ting. Martensen vilde, mente man endvidere, holde på, »at kirken er mål og ikke blot middel. Voldsomheder, som er retskrænkelser, vilde han ikke række hånd til«. Dorner selv udtalte, at når han så på den slesvigske kirkes forfærdelige skæbne — der sigtes til de oprørske præsters afsættelse og det blandede distrikts oprettelse —, kunde han tit ikke vægre sig mod den tanke: Om bare Martensen var bleven generalsuperintendent, havde det aldrig kunnet komme så vidt. Og patetisk udbrod han: »Forbarm Dem over den stakkels slesvigske kirke, bedende, handlende, talende, hvor

De kan! Deres hjerte har et dobbelt krav på Slesvig, og Slesvig på Dem. De er født slesviger, og Deres ansættelse vilde også nu blive bifaldet af alle, hvis dom kan være af betydning for Dem. Således har De en naturlig og en moralsk ret til at være ordfører i sagen, der må være hævet over al strid, og at være mægler til gunst for Slesvigs søndertrådte kirke. Politiske meningsforskelle kan her slet ikke komme i betragtning. Thi netop når Slesvig skal behandles som en dansk provins, som et dansk land, så må jo landets egne undersåtter behandles som sådanne, så må kirken plejes, læges og opbygges med de bedste kræfter, som man kan finde«.

Efter modtagelsen af dette brev gik Martensen — i brev af 14. januar — nærmere ind på, hvorfor han ikke vilde overtage den slesvigske generalsuperintendentur. Han bemærkede først, at han havde gennemlevet højst alvorlige timer, prøvende sig selv, om det var hans pligt at modtage embedet. Men han var kommen til det resultat, at han i hin stilling desværre ingen udsigt havde til at udrette noget godt. Og hertil var der to grunde. Den første var de overgreb, der også efter hans kundskab og overbevisning var sket i Sydslesvig, selv om de ikke var sket »i det omfang, som ofte siges«. Martensen må her tænke på sprogreskripterne. Nu havde ganske vist Dorner skrevet, at havde Martensen været superintendent, vilde det ikke være kommet så vidt. Men ved denne udtalelse satte Martensen et spørgsmålstegn. »Thi, bemærkede han, superintendenten kan dog blot give råd og protestere . . .« Men selv om der også blev indslået en besindigere politisk retning, så bestod der dog endnu et stort spørgsmål, som man stod ganske rådvild overfor. De danske menigheder i Slesvig kunde man nok skaffe danske præster til, men de tyske menigheder kunde man ikke forsyne med præster fra Danmark: »Det er for mig netop den smertelige udsigt for Slesvigs kirke, at de tyske menigheder i længere tid vil forblive uden præster, d. v. s. uden dygtige præster, thi jeg ved meget vel, at

den ædleste del af den slesvigske gejstlighed hører til de fordrevne«. Hvordan man end vilde dømme om den slesvigske gejstligheds optræden, så var det sørgelige faktum en fuldkommen rådvildhed m. h. t. Slesvigs kirke, og skaden ramte smerteligst de tyske menigheder. Her vidste Martensen ingen udvej.

Alle gode gange er som bekendt tre. Hvad Tillisch og Bardenfleth forgæves havde forsøgt, det prøvede også Carl Moltke, der trådte ind som minister for hertugdømmet Slesvig i helstatsministeriet af januar 1852. Også han lagde pres på Martensen for at få ham til at overtage superintendentstillingen i Slesvig.

På forhånd må det siges, at udsigterne til, at forsøget denne gang skulde lykkes, var adskilligt bedre. Med helstatsministeriet var mænd komne til magten, med hvem Martensen sympatiserede. Den ene forudsætning, som han i sit brev til Dorner havde nævnt, var således indtrådt: Man havde fra dansk side slået ind på en besindigere politisk retning. Ganske vist kom Carl Moltkes ministerium ikke til at betyde noget afgjort brud med, hvad der forud fra nationaldansk side var bleven skabt i Slesvig. Først og fremmest beholdt han Regensburg som departementchef, medens man fra modsat side havde ventet denne afskediget. Ligeledes blev den fra tysk side så udskregne Regensburgske sprogordning heller ikke ophævet, men i de første par år af Moltkes styre var det imidlertid ikke ubegrundet at vente, at der vilde ske ændringer i den.

Resultatet blev, at Martensen bøjede sig for Moltkes ønske. I den fremstilling, som Martensen i sine erindringer gav af disse begivenheder, hedder det, at mange stemmer forenede sig med Moltkes¹. »Man foreholdt mig det som en pligt mod fædrelandet, under forholdenes og tidernes vanskelighed at yde den hjælp, man formåede, og omsider gav jeg efter, idet jeg troede at burde bringe det offer at

¹ Af mit levnet II 150 ff.

gåe til Slesvig, hvor jeg skulde residere i min fødeby Flensborg. Dagen var allerede fastsat, på hvilken jeg med et par andre mænd, der vare udnævnte til biskopper i kongeriget, af Mynster skulde indvies.« Men, beretter Martensen videre, ganske kort før indvielsesdagen påkom der ham midt om natten en anfægtelse, og det var, som om en indre stemme sagde ham, at han ikke kunde og ikke turde påtage sig dette embede, og at der »i de foranstaltninger, som den darådende nationalliberale politik havde indført i Slesvig, var det, som ikke vilde stemme med mine overbevisninger og vilde bringe mig i modsigelse med mig selv. Jeg havde oftere tilforn sagt mig dette, men viist det tilbage, men nu ligesom vågnede det påny med forøget styrke«. Om morgenen skrev han da til Moltke og bad denne om at give ham sit løfte tilbage. Han modtog derefter fra Moltke et meget smukt brev og havde også sidenefter mundtlige samtaler med ham. Dette er i korte træk hovedindholdet af fremstillingen i erindringerne.

Den dag, der her angives som den allerede fastsatte indvielsesdag, må være den 22. februar. På denne dag indviedes nemlig C. T. Engelstoft til biskop over Fyens stift og S. C. W. Bindeshøll til biskop over Ålborg stift. Det synes, som om hverken Martensens afslag til Moltke eller dennes svar er bevarede¹. Derimod findes der et længere brev af 23. febr. fra Martensen til Moltke, og i dette omtales Moltkes skrivelse som værende af 22. Martensens afslag må således have fundet sted umiddelbart før indvielsesdagen — muligvis først lørdag morgen den 21.² Dette

¹ Moltkes svar til Martensen skal ikke findes i dennes papirer, efter hvad der velvilligst er mig meddelt af cand. theol. Skat Arildsen, der har gennemgået papirerne i anledning af en biografisk studie over Martensen.

² Det skal bemærkes, at skønt indvielsesdagen efter Martensen var fastsat, findes der intet herom i Sjællands bispearkiv (eller i kongerigets kultusministerium). Det er heller ikke foreløbig lykkedes at finde noget herom i de i statsarkivet i Kiel beroende arkivalier af slesv. min. s. arkiv. Dette sidste har jeg dog ikke selv undersøgt, men fået velvillig meddelelse om fra statsarkivet.

må vel tjene som forklaring på, at aviserne den 23. meddelte som givet, at Martensen vil blive udnævnt til slesvigsk superintendent. I »Berlingske tidende« hedder det, at han vil blive udnævnt til midlertidigt i 3 år at fungere som superintendent i Slesvig, medens hans embeder i hovedstaden forbliver ubesatte. Først i »Fædrelandet« for 26. og »Berlingske« for 27. febr. hedder det, at Martensen har forandret sin bestemmelse og ikke vil gå til Slesvig.

»Berlingske«s meddelelse om, at Martensen havde indvilliget i foreløbigt i 3 år at overtage superintendentstillingen, er, som det fremgår af brevet af 23. febr., rigtig. I sin skrivelse af 22. har Moltke åbenbart ikke helt villet slippe håbet om at få Martensen til Slesvig, og han synes at have ment, at foruden Gud også djævelen kunde have fremkaldt de svære anfægtelser hos Martensen, der førte til dennes afslag. Men Martensen vilde ikke lade Moltkes betragtninger om den indre kamp, hvori han havde været stedt, gælde. Hans fortsatte betænkelighed sagde ham, skrev han, at han var uskikket til dette embede og ikke turde modtage det. Han dvælede i brevet navnlig særdeles udførligt ved embedets administrative fordringer, som han fandt sin individualitet uegnet til at fyldestgøre. Der havde nok været tilbudt ham praktisk medhjælp, men en sådan syntes han ikke at kunne modtage, da den vilde fremkalde følelsen af, at han ikke var herre i sit eget hus. »Mit indre liv, hvoraf jeg skal øse det, hvori jeg må sætte min eiendommelige styrke, nemlig tanken og ordet, vilde ideligt forhindres ved en udvortes virksomhed, som jeg ikke kunde beherske«. Den, der skulde virke i Slesvig, måtte enten være en langt højere og mægtigere natur end han, måtte med ånd forbinde en ualmindelig praktisk dygtighed, eller også måtte det være en lavere natur, mere prosaisk natur, en god forretningsmand, der kunde tage det noget lettere end han med de ideale fordringer.

Det var en trøst, skrev Martensen i sit brev, at Moltke så mildt bedømte hans vaklen i denne sag, thi denne vak-

len var tilvisse utilbørlig. Han burde sikkert have holdt fast ved sin oprindelige bestemmelse, thi fra først af og også under de tidligere ministerier havde han jo vist det ærefulde tilbud tilbage — netop af hensyn til sin individualitet, der ikke passede for opgavens store byrde. Nogen undskyldning kunde hans vaklen dog måske finde, mente han, »deels i min pligtfølelse for Danmark, deels i det bånd, der knytter mig til Slesvig som mit fødeland, hvor min barndoms erindringer ere hjemme, min barndoms erindringer, som i denne tid atter levede op i min sjæl tilligemed begejstringen for Slesvig som det land, der i oldtiden så at sige har været christendommens vugge for det ganske nord, og deeltagelsen for det slesvigske folks store, om end i flere henseender selvforskyldte lidelser i vore dage, dette forunderligt eiendommelige, ægte grundige folk, der ved beliggenhed og karakter danner mellemløbet mellem Skandinavien og Tydskland«. Men hvad nyttede det, at han gik til Slesvig, når han måtte stå der som et vaklende rør og ikke kunde fyldestgøre, hvad man fornemmeligt vilde vente af ham. Frihedens kilde i det indre liv vilde ophøre at strømme, når han uafbrudt måtte føre en overanstrengt existens.

Først henimod det lange brevs slutning møder man antydning af også et andet motiv til afslaget end modsætningen mellem embedets praktiske side og Martensens individualitet. Det er det motiv, der i hans erindringer spiller hovedrollen. Martensen skriver nemlig her, at hans uvished tog ny anledning af den sidste samtale, som han havde haft med Moltke, »fornemmeligt ved betragtningen af de administrative vanskeligheder, også ved de vanskelige sprogforhold, og ved vor personlige differens, der, måske mindre bemærket af D. Ex. end af mig, finder sted i vor anskuelse af nationalitetens åndelige betydning«. Aldrig havde han dog tvivlet om Moltkes urokkelige retfærdighedsfølelse. Da han til slut bad Moltke om at betragte det som resultatet af overvejelserne, at han var uskikket til em-

bedet, var der dog atter kun tale som begrundelse herfor om embedets praktiske krav. Sagen havde, endte han, gennembevæget hans hele væsen, og han havde skrevet sit udførlige brev, fordi han ønskede overfor Moltke i denne sag at stå så klart som muligt.

Det er vel at formode, at der efter Martensens og Moltkes brevveksling er fulgt også en mundtlig forhandling mellem dem. Sådant må man sikkert forstå udtalelserne i erindringerne. Muligvis har den fundet sted ganske kort efter, men Martensen må have fastholdt sit standpunkt. Den 26. febr. meddelte han de konstituerede superintendenter og provsterne i Slesvig, at han ikke vilde overtage embedet¹. Disse havde nemlig været blandt de mange stemmer, der havde forenet sig med Moltkes for at få ham til at gå til Slesvig. Dette fremgår af et brev fra Martensen til Dorner af 5. juni 1852 om superintendentspørgsmålet. Martensen fortæller i dette, at provsterne i Slesvig havde henvendt sig til ham med en skrivelse, og at de samtidig havde rettet et længere bønsskrift til ministeriet gående ud på, at han måtte blive udnævnt til biskop, da Slesvig i gamle tider havde haft sin biskop². Om denne ide bemærker Martensen dog, at

¹ Brevet modtoges den 29. af Asschenfeldt i Flensborg, der derefter lod det cirkulere blandt de øvrige provster. Asschenfeldt til Regensburg 11/3 1852.

² I Martensens papirer findes den nævnte skrivelse til ham, underskrevet af provsterne og de konstituerede superintendenter. Den har cirkuleret mellem de pågældende, og Asschenfeldt har som den første underskrevet den 23. decbr. 1851, P. Otzen som den sidste den 8. febr. 1852. Skrivelsen bærer poststemplet Flensborg 11/2 1852. Vedlagt skrivelser findes en kopi af (et stykke af?) bønsskriftet til ministeriet. Den er bekræftet af Asschenfeldt den 23. decbr. 1851 og formentlig altså sendt rundt sammen med skrivelserne. Da cand. theol. Arildsen nærmere vil behandle disse skrivelser i sit biografiske arbejde, har jeg her set bort fra benyttelsen af dem. Jeg bemærker dog, at jeg ikke har kunnet finde den originale skrivelse til ministeriet i dettes i rigsarkivet beroende arkivalier. Efter velvillig meddelelse fra statsarkivet i Kiel findes den heller ikke i ministeriets derværende arkivalier. Derimod er i ministeriets 1. departements journal A for 1852 under nr. 814 foretaget følgende ind-

den med det samme forkastedes både af ham og af Moltke, »fordi det straks var os indlysende, at en sådan forandring vilde være folket anstødelig«.

Trods de mange stemmer, der havde været for, at Martensen skulde beslutte sig til at gå til Slesvig, havde der dog også været en enkelt, der havde frarådet det, en stemme, der havde særlig vægt, biskop I. P. Mynsters. I. P. Mynster var dengang godt 76 år, og det kunde altså ventes, at Sjællands bispestol meget snart blev ledig. Da det indtraf i januar 1854, og Martensen spurgtes, om han vilde modtage udnævnelsen hertil, svarede han: ja. Nu er det ganske vist ikke min hensigt at ville bringe tanken om Sjællands bispestol og Martensens nej til den slesvigske superintendentur i nogen særlig intim forbindelse. Men det er formentlig ikke uforsvarligt at rejse det spørgsmål, om denne tanke ikke — på den ene eller anden måde — kan have spillet med ind ved Martensens overvejelser, eller om Mynster ikke selv har bragt den på bane, da han tilrådede Martensen at forblive i København. Men endskønt jeg ikke finder det uforsvarligt at rejse dette spørgsmål, vil jeg dog på ingen måde undervurdere det motiv, som Martensen i erindringerne angiver til sit afslag: misbilligelsen af den Regenburgske sprogordning. Denne var så vist ægte nok. I sit brev af 5. juni 1852 til Dorner angiver han som motiver til sit afslag dels som i brevet til Moltke, at han ikke tiltroede sig at kunne udfylde en plads med så mange praktiske forretninger — fra dette motiv så han dog bort, da

førsel: »Det interimistiske superintendentur sender beretning angående de på ma(n)dat den 19. novbr. f. a. af de const. superintendenter samt provsterne i samtlige provstier fattede beslutninger 8.—11. februar«. Denne indførsel kan sikkert kun gå på den omtalte skrivelse, men alle bemærkninger om sagens videre gang mangler. Om det nævnte møde den 19. novbr., der fandt sted i Flensborg, og hvor superintendenterne og provsterne var til stede, findes en kort notits i *Flensburger Zeitung* ^{20/11} 1851 (nr. 271). Det hedder her, at man forhandlede om valget af en generalsuperintendent, om kirkebønnen og om en almindelig liturgi. Om de vedtagne beslutninger meddeles der dog intet.

han modtog Sjællands bispestol — og dels, at han ikke turde håbe at kunne virke ganske efter sit ønske. Han vilde være for afhængig af regeringen og udelukkende henvist til den moralske indflydelse. Samtidig med, at han i brevet tog afstand fra de ekstreme tyske påstande om den slesvigske kirkes ødelæggelse, hævdede han, at der burde ske to ting. Den ene var ansættelsen af tysk dannede kandidater, som var skikkede for Slesvigs tyske menigheder. Den anden var »en revision af sprogforholdene, særlig i grænseegnene, navnlig i Angel«. Ganske vist syntes man nu at ville lade alt være, som det var, men han kunde kun betragte dette som foreløbigt. Om ikke før, vilde de pågældende forhold blive bragt på bane ved åbningen af de slesvigske provinsialstænder. Så vilde, mente han, et vendepunkt kunne indtræde, og han ønskede, at repræsentanterne for de tyske interesser da blot ikke vilde stille ubegrænsede krav, men forene bestemthed med besindighed.

3. Angeltrejsen somren 1853.

Måtte Martensens afslag i februar 1852 på tilbudet om den slesvigske generalsuperintendentur betragtes som endeligt? Var det således formet, at det udelukkede enhver fremtidig tanke om ham som slesvigsk superintendent? — Når man ikke har kendskab til Martensens senere mundtlige samtaler med Moltke, tør man vanskeligt udtale noget bestemt herom. På grundlag af brevet til Moltke af 23. febr. og af fremstillingen i erindringerne vil man være tilbøjelig til at slutte, at han for sit vedkommende har betragtet afslaget som endeligt. Men selv om han har gjort dette, behøver andre jo ikke at have set sådan på det. Dette har man i hvert fald ikke straks gjort i det slesvigske ministerium, thi i et brev til Regensburg af 5. april fra Asschenfeldt skriver denne efter modtagelsen af to breve fra Regensburg henholdsvis af 29. marts og 2. april: »At håbet om at overtale Martensen til antagelse af superintendenturen endnu

ikke helt er opgivet, har givet mig nyt mod til at holde ud en stund endnu«.

Medens Asschenfeldt og Jep Hansen altså foreløbig holdt ud på deres poster som konstituerede superintendenter, måtte man dog nu efter Martensens februarafslag på interesseret hold have opmærksomheden endnu stærkere end forhen henvendt på, om der fandtes andre brugelige mænd til stillingen. Således hedder det i et brev af 7. april 1852 fra den danske præst i Flensborg, Fr. Graae, til Regensburg: »Clausen, født slesviger, vil vel ikke være biskop her?¹ Han og Rudelbach er dog i grunden de 2 eneste mænd af 1ste klasse, der kan være tale om ved besættelse af dette embede«. Rudelbach havde for resten allerede for et år tilbage været nævnt. I et brev af 14. april 1851 til Peter Rørdam skriver enkedronning Caroline Amalie, at den kendte præst Ludv. Chr. Müller, der i 1850 var bleven præst i Starup og Grarup ved Haderslev, ønsker Rudelbach udnævnt til biskop. Samtidig tilføjer hun dog, hvad der ikke er særlig smigrende for Rudelbachs udseende: »Mig støder hans frygtelige ydre«².

De to her nævnte mænd: Rudelbach og H. N. Clausen har der dog vist ikke på dette tidspunkt i det slesvigske ministerium været alvorlig tale om. Clausens nationalliberale sindelag måtte vel i og for sig udelukke ham fra nu at komme i betragtning, og for resten har han næppe heller selv villet. Men kunde man ikke få mænd af første klasse, måtte man se, om der var brugbare mænd lidt længere nede. Da der den 3. december 1852 udstedtes et patent om indrettelsen af en theologisk embedseksamen for hertugdømmet Slesvig, og der i dette patent nævnes, at bl. a. Slesvigs generalsuperintendent skulde være medlem af eksaminationskollegiet, mente Asschenfeldt heraf at kunne slutte, at man havde udsigt til en generalsuperinten-

¹ H. N. Clausen var ikke »født slesviger«, men det var derimod faderen H. G. Clausen.

² H. F. Rørdam: Peter Rørdam II (1892) 196.

dent eller måske allerede havde fundet ham¹. Dette synes dog at være en lidt forhastet slutning, men muligt er det, at man allerede da har tænkt på den mand, til hvem Regenburg i april det følgende år henvendte sig: den konstituerede provst for Haderslev provsti U. S. Boesen i Fjellstrup. Ved brev af 19. april fremsatte Regenburg på ministeriets vegne tilbud til Boesen om den højeste gejstlige hæderspost i hertugdømmet.

Boesen svarede på tilbudet med en længere skrivelse af 26. april². Jeg skal her ikke komme nærmere ind på denne, men kun bemærke, at Boesen fremhævede sine store betænkeligheder ved at modtage stillingen. Det var betænkeligheder så store, at de fik ham til at frygte for, at både kirken og fædrelandet mere vilde tabe end vinde, hvis han overtog det høje embede. Men noget afslag gav han ikke. Hans skrivelse er således formet, at man formentlig må slutte, at havde ministeriet insisteret på hans udnævnelse, havde han modtaget den. Men dette gjorde ministeriet mærkeligt nok ikke. Man fristes til at spørge, om der atter skulde have vist sig blot en mulighed for at overtale Martensen, og om dette er grunden til, at man afbryder forhandlingen med Boesen. Har Moltke påny forhandlet med Martensen? Og skulde Martensens rejse i juli 1853 til Flensborg og Angel stå i forbindelse hermed? Eller må motivet til denne rejse mulig søges i opfordringer f.

¹ Udateret brev fra Asschenfeldt til Regenburg. Det er skrevet i december 1852 efter den 3. og før den 29. — H. F. Petersen bemærker i sin ovennævnte artikel om dette brev, at han formoder, det drejer sig om det tilsagn, Martensen før sin Slesvigrejse i 1853 gav om at overtage generalsuperintendenturen. Men dels er brevet som sagt fra december og rejsen fra juli 1853, og dels henfører H. F. Petersen fejlagtig Martensens tilsagn i februar 1852 til 1853.

² Brevet er trykt af H. F. Petersen i hans afhandling om U. S. Boesen i Sønderjydske årbøger 1928: 162 ff. — Når H. F. Petersen her s. 161 siger, at Regenburg henvendte sig til Boesen, så snart Martensens afslag forelå, så er det jo, som det fremgår af min fremstilling, urigtigt. Sml. foregående anm.

eks. fra Dorner til at antage sig den slesvigske kirkes sag? Martensen må dog vist have haft vigtigere grunde til denne rejse end blot at komme bort fra København under den sommer, da koleraen rasede.

Martensen kom ledsaget af sin hustru og sine børn til Flensborg i førstningen af juli måned og tog her ind hos nogle slægtinge, i et hus, hvor der, efter hvad »Fædrelandet« i en artikel det følgende år skrev, rådede »Gesinnungstüchtigkeit« fra kælder til tag¹. Ved hans ankomst offentligjordes der i »Flensburger Zeitung« (for 7. juli) et meget højstemt hyldestdigt til ham, undertegnet P. H.:

Willkommen uns als Hafniensis,
Die Hafenstadt preist Hafnia!
Willkommen uns als Flensburgensis,
Du weilst in Deiner patria.

— — —
Willkommen uns, Du starke Stütze,
Der Kirche in der bösen Zeit!
Willkommen uns und ferner schütze
Durch Dich der Herr die Christenheit!
Willkommen uns Du und die Deinen
In der Verwandten frohem Kreis,
Lass solem otii Dir scheinen,
Und trockne von der Stirn den Schweiss!

Men da Martensen omkring midten af august atter forlod Flensborg, var »Flensburger Zeitung« tavs. Der var ikke tale om nu at gentage hyldestdigtets verslinje: »Von Dir wir lernten, lernen gern!« Straks fra sin ankomst havde Martensen nemlig kastet sig ud i en voldsom kamp mod sprogreskriptet, vakt vældigt røre om sagen i Flensborg og Angel og naturligvis samtidig fremkaldt den største misstemning hos de danske præster og embedsmænd, der var gået derover for at virke i sprogreskriptets tjeneste og i dets ånd.

¹ »Fædrelandet« 19/4 1854 (Nr. 90). Den pågældende artikel om Martensens rejse er særdeles velunderrettet. Den er dateret Flensborg den 12. april.

Meget hurtigt efter Martensens ankomst til Flensborg begyndte der fra de embedsmænd, som af Regenburg var sendte til Mellemslesvig at stride for gamle Danmark, at strømme ind til ham beretninger og klager over Martensens agitation og den ophidselse, som den fremkaldte navnlig hos Angelboerne. Idet jeg nu går over til ud fra disse beretninger at skildre lidt af Martensens virksomhed, skal jeg så vidt gørligt søge at undgå for mange gentagelser. Hvad Martensen har indvendt imod sprogreskriptet overfor de forskellige, han kom i berøring med, har selvfølgelig i det store og hele været det samme. Og alt for forskellige synspunkter er der heller næppe kommet frem fra forsvarerne af den indførte sprogordning. Men sammenstødet af de modsatte anskuelser og disses nærmere motivering har sin særdeles store interesse.

En god støtte og forsvarer havde sprogordningen i Regenburgs nære ven og gamle skolekammerat Aleth Hansen, der nu var præst i Husby i Angel. I et brev til Regenburg af 13. juli omtaler han første gang Martensens virksomhed. Han havde haft besøg, skriver han først, af Peter Rørdam og havde været glad ved dette besøg. Rørdam gik på denne sin rejse til Angel i skolerne, som han selv fortæller, og lærte i Solt skole børnene Ingemanns »Nu titte til hinanden de fagre blomster små!«¹. Sådanne folk som Rørdam, bemærkede Aleth Hansen, måtte gerne komme herover, men »Martensen og lignende måtte helst blive hjemme«. Martensen gjorde i søndags — d. v. s. den 10. — en køretur ud i Angel og tog til Grumtoft, fortæller Aleth Hansen, og om eftermiddagen kom han til Husby. Han havde »ikke øje, øre, tanke eller sands for andet end dansk og tydsk«. I Grumtoft havde han været i kirke, og der havde kun været 30 mennesker. Om det har gjort noget større indtryk på ham, at Aleth Hansen forsikrede, at det ringe kirkebesøg i Grumtoft den dag hidrørte fra, at alle folk havde været oppe natten i forvejen på grund af et for-

¹ H. F. Rørdam: Peter Rørdam II 227.

færdeligt tordenvejr, får stå hen. Han forsikrede ham endvidere, »at han her i Husby, som sandt var, vilde have forefundet flere i kirken«. Men foruden at Martensen havde truffet så få i kirke i Grumtoft, havde han oven i købet hos den derværende præst, Johs. Andresen, en af de meget få mellemslesvigske præster fra før 1848, fundet den største sympati for sine anskuelser om sprogreskriptets uretfærdighed. Herom bemærker Aleth Hansen i et senere brev¹, at Andresen havde kastet masken, og »alt hvad den afsindige mand i de meest afsindige vilde udtryk snakkede, og som man skulde have troet ingen fornuftig eller besindig mand vilde have reflekteret det ringeste på, blev af Martensen taget til indtægt. . .«. Martensens besøg gjorde, som det andetsteds hedder, »hauptpastoren« i Grumtoft »rent fortunlet« og fremkaldte et brud mellem ham og hans dansksindede diakon².

Ved denne første drøftelse mellem Martensen og Aleth Hansen synes det dog endnu at være gået ret fredeligt til. Martensen ytrede, at sprogreskriptet dog vel næppe var mere end et »forsøg«, og heroverfor fremhævede Hansen, at rokede man blot ved reskriptet, »vilde den danske regjerings agtelse uigjenkaldelig og evig være ruineret her i Slesvig«. Det er samme betragtning, man så ofte møder hos sprogreskriptets talsmænd, og den virker egentlig ret trættende og utiltalende i dens så overdrevne form. Overfor Hansens bestræbelser for at vise ham, »hvormange danske elementer her var tilstede, hvor let det var for beboerne, når de vilde det, at forstå den danske prædiken etc.«, indrømmede Martensen, at der var meget, der talte for sprogreskriptet, og meget begrundet i samme. Hans hovedbetænkelighed var, at beboernes kirkelige tradition var tysk, hvortil Hansen mente, »at det egentlig kun var den nærværende generation, som forstod tydsk, og at folkets hele historiske tradition udelukkende var dansk«. Dette var jo atter noget

¹ Aleth Hansen til Regensburg 27/7 1853.

² Wegener til Regensburg 7/12 1853.

overdrevent sagt af ham. Medens Martensen så på sprogreskriptet som en ren politisk foranstaltning, et synspunkt, der jo ingenlunde savnede sin berettigelse, vilde Hansen have det betragtet fra et højere synspunkt som en Guds foranstaltning, »hvorved han lige i det øieblik, da præster og embedsmænd råbte victoria, og da man ved skoleforordningen (af 1814), opførelse af mange skoler, ansættelse af faste lærere troede at have lagt den sidste steen på bygningen — ligesom fordem da menneskene byggede Babels tårn steg ned og kastede det hele omkuld«. Martensen gav, skriver Hansen, ham ret i, at der heri syntes at ligge en underfuld Guds styrelse, men havde dog endnu sin store betænkelighed, om det kunde lykkes de danske præster at grundlægge en ny dansk kirkelig tradition. Hansen ender: »Han er ikke den mand, som vi kan bruge. Lad de studerende i Kjøbenhavn kun beholde ham«.

Mindre fredeligt end ved denne drøftelse gik det til ved en sammenkomst på dagen for Istedslaget den 25. juli hos pastor I. C. L. Plenge i Sottrup, et af de sogne i Gottorp amt, som sprogordningen havde ramt. Aleth Hansen fortæller meget udførligt om denne sammenkomst i et brev til Regensburg to dage senere. Han nævner her først, at Martensen gennemkrydser alle de af sprogreskriptet berørte egne eller sogne¹. Han giver sig bestandig ud for melius informandus, men det skulde dog vist snarere være melius informans, mener Aleth Hansen. Plenge havde ønsket, fortsætter han, at højtideligholde Isteddagen på en værdig måde med et slag og havde derfor indbudt Martensen, Aleth Hansen, pastor Hagerup i Solt og diakonen ved Mariekirken i Flensborg, F. S. C. Wedel samt godsejer, etatsråd M. Hagemann fra Udmark (Ohrfeld) i Eskris sogn (Flensborg amt). »Vi høvede ikke at vente på angreb, thi neppe vare vi komne sammen, førend vi alle røg sammen, idet Hagemann i enhver henseende stillede sig på vor side«.

¹ Sml. Martensens egne ytringer i brev til Paulli ^{21/7} 1853. Josepha Martensen: H. L. Martensen i sit hjem og blandt sine venner (1918) 32.

Martensen holdt sig til, hvad Hansen kalder »det meest eensidig religiøse standpunkt«, og han talte med en iver, som Hansen ikke forhen havde set, »om den 300-årige kirkelige tradition og om den synd og ugudelighed at jage folket ud af kirkerne og tage deres bibler fra dem og udrydde deres tyske sprog«. Thi det var først nu, at han var kommen under vejr med, at dette var meningen med sprogreskriptet. Et ejendommeligt lys falder der unægtelig over, i hvor høj grad Regensburg skjulte reskriptet for offentligheden, ved Martensens af Aleth Hansen refererede bemærkning om, at det aldrig havde kunnet lykkes ham at få fat på det i København. Martensen, der dog i 1852 var designeret til Slesvigs superintendent¹. Det var først nu herovre hos præsterne, at han ved at trænge på havde fået det læst, og han var overbevist om, at det var Carl Moltke ukendt². »Og man kaldte det et rescript, ivrede Martensen videre. Var det et rescript? det var hverken trykt eller forsynet med kongens underskrift. Just ved den omhyggelighed, hvormed det var bleven skjult, viste sig sagens uholdbarhed«. Sprogreskriptet burde tages tilbage, hævdede han, og det skulde ske på den måde, »at præsterne indgik med en indberetning, at sagen ikke kunde gåe, og at ministeriet støttende sig hertil ved en »høimodig act« erklærede, at det vilde føie sig efter befolkningens ønske, og at der for fremtiden kun skulde læses såmange timer dansk, som kunde være tilstrækkeligt til grundigt at lære samme«. Alle de grunde, hans modstandere i diskussionen fremførte, og de var mange, var spildte. De var, skriver Hansen, »som en røst i ørkenen og som våben, der aldeles prelede af. Alt muligt, hvad man pleier van at høre af de

¹ I min bog »Den danske sprogordning i Slesvig mellem krigen« har jeg s. 47 f. nærmere omtalt, at Regensburg holdt sprogreskripterne skjult for offentligheden.

² Ifølge den førnævnte artikel i »Fædrelandet« 19/4 1854 var det provst Asschenfeldt, der var »gødmodig nok« til at vise Martensen reskriptet.

tydsksindede beboere, blev udtalt og på det mest hårdnakkede forfægtet af ham«.

Under samtalens løb trængte præsterne ind på Martensen for at få at vide, om der var nogen særlig hensigt forbunden med hans Slesvigrejse. Han erklærede imidlertid, at han ingen som helst offentlig mission havde, og at han ikke nærrede anden hensigt end den at besøge sit fødested og tillige med egne øjne at se alt og skaffe sig en moden dom om forhold, der i så høj grad interesserede ham. Endvidere sagde han, at han bestandig lige fra først af havde været mod den hele sprogsag, og dette havde hovedsagelig afholdt ham fra i sin tid at tage mod tilbudet og opfordringen at rejse herover og blive superintendent. Han betragtede sig kun, hævdede han, som melius informandus, men Aleth Hansen mente jo som før nævnt, at han snarere var bleven melius informans, og fandt det ikke usandsynligt, »at han ved at fremkalde en discussion om sagen har til hensigt at udsåe tvivl i embedsstandens in specie præsternes hjerter for om muligt at få dem ind på hans yndlingsplan at indgåe med en forestilling til regjeringen, at sagen ikke kan gåe«.

Aleth Hansen skriver fremdeles i brevet til Regensburg, at Martensen gør og har gjort megen ulykke. Thi Angelboerne kender ham og ved meget godt, at han rejser omkring, og der høres ytringer fra beboerne som den: »Martensen er herovre, han er her for at undersøge tilstanden og berette sandheden til regjeringen, og om kort tid skal sprogrescriptet nok fåe been at gåe på«. Men da Martensen under sammenkomsten i Sottrup blev gjort opmærksom på, hvordan han mod sin vilje agiterede, svarede han blot: »Hvad kommer det mig ved? Er sagen så ureen, at den ikke tåler nogen discussion? Ingen magt skal bringe mig til at tie stille, når det gjelder om en sag, der er imod min overbeviisning«. Efter Aleth Hansens opfattelse vilde det imidlertid, hedder det i brevet til Regensburg, være i høj grad skadeligt, om der nu blev rejst en offentlig diskussion

om dette spørgsmål, men en sådan var allerede rejst eller på gode veje dertil. »Når Martensen kommer til os, opdiskes der med alle wühleres og loyale flensborgeres grunde, og når han kommer til disse, med vore, embedsstandens grunde i det hele taget«.

Aleth Hansen mente af en ytring af Martensen at kunne slutte, at denne ved tilbagekomsten til København vilde gøre grev Moltke delagtig i de indvundne erfaringer. »At han skulde ville offentlig udgive, som nogle mene, en brochure om sprogsagen, nei! en sådan ubetænksomhed og ubesindighed vilde jeg dog ikke godt kunne tiltroe ham, og dog på den anden side kunde det alligevel nok være muligt, at han gjorde det«. Hansen sluttede med igen at dvæle ved den opsigts, Martensens rejse gjorde, og ved de uberegnelige følger, den mulig kunde få. Derfor havde han skrevet så vidtløftigt herom og berettet om Martensens optræden, hvad han havde kunnet iagttage, for at Regensburg kunde være på sin post.

Når man læser Aleth Hansens beretninger om hans diskussioner med Martensen om sprogsagen, er der, sådan har det i hvert fald forekommet mig, et stænk af en lidt tør og forretningsmæssig tone. Mere ungdommelig, mere hjertelig synes mig den tone, der råder i en skildring, som pastor I. G. Ehrenreich i Rylskov (Flensborg amt) sendte Regensburg af sin drøftelse med Martensen. I et brev til Regensburg af 13. juli havde Ehrenreich i anledning af efterretningen om Martensens ankomst til Flensborg ytret: »Mon han lader sig bevæge?« Dette spørgsmål sigtede jo til generalsuperintendenturen. Men det i spørgsmålet indeholdte ønske tilbagekaldte Ehrenreich i et følgende brev til Regensburg af 30. juli, efter at han havde haft besøg af Martensen. »Han er, skriver Ehrenreich her, min elskede og høitagede lærer, men om han så var min fader, vilde jeg ikke see ham her som superintendent, når han ikke af sin ganske sjæl kan gå ind på sprogsagen«. Martensen og han

havde diskuteret vidt og bredt om sprogreskriptet. Martensen havde indrømmet, at når det gik som i Rylskov — her var forholdet for den danske gudstjenestes vedkommende ikke dårligt¹ — så skulde sprogreskriptet overholdes, men hvor det ikke kunde gennemføres, måtte det ophæves. Selvfølgelig havde Martensen påberåbt sig den trehundredårige tradition, og at reskriptet var et stykke af Ejderpolitikken, der nu i København var et tilbagelagt stadium. Karakteristisk nok indskyder Ehrenreich her: »hvorfor i et fortroligt brev til Deres Høivelbårenhed nægte det: vi have endnu ikke tilbagelagt det, til stor forundring for professor M.« Martensen vilde endvidere ikke tro, at det var »ond villie«, når folk ikke besøgte den danske gudstjeneste. På hans spørgsmål til Ehrenreich, om denne kunde forsikre, at sprogsagen ikke lagde hans virken for evangeliet nogen hindring i vejen, kunde denne efter sin formening roligt svare ja.

Ehrenreich måtte altså efter Martensens besøg ofre sit ønske om at se ham som superintendent. Yderst betegnende er hans slutningsbemærkninger i brevet til Regensburg, og de skal derfor også her anføres: »Vor superintendent må være en kraftfuld og energisk mand, som gjør sprogsagen til sin. — Visselig veed jeg, at jeg er kirkens og evangeliets tjener, men jeg — og vist vi alle — ansee det for en hellig opgave og et vigtigt formål af al kraft at virke for det her undertrykkede og forurettede modersmål — i hele fødelandets interesse«.

Fra drøftelserne om sprogsagen mellem Martensen og de slesvigske embedsmænd skal jeg til slut omtale nogle udtalelser, der findes i et brev til Regensburg af 17. august fra amtmanden over Flensborg amt, F. H. Wolfhagen, den senere slesvigske minister. Wolfhagen havde gjort en middag for Martensen, ved hvilken bl. a. I. Barfod, dengang præst i Oversø sogn (Flensborg amt), var tilstede. En del af de udtalelser, Wolfhagen omtaler, er vel faldne under

¹ Sml. »Den danske sprogordning i Slesvig mellem krigene« s. 202.

samværet her, enten nu Wolfhagen har dem direkte fra Martensen eller har fået dem refererede¹.

Det standpunkt, Martensen havde stillet sig på, var jo den kirkelige tradition. På denne klippe sidder han, skriver Wolfhagen, sparkende ud til højre og venstre, og han er aldeles utilgængelig for alle grunde. »Han finder det aldeles utilgiveligt, at to sådanne juridiske individer, som Tillisch og Regenburg, uden at høre kirken og uden at ændse den 300-årige tradition og den tyske bibels 300-årige herredømme, ere gåede hen og med et pennestrøg have påbudt et så storartet experiment«. Som grund for sin opfattelse, at Slesvigs egen minister, Carl Moltke, slet ikke skulde kende sprogreskriptet, skal Martensen have anført, at han engang havde spurgt ham om den vanskelighed, et dobbelt konfirmationssprog vilde medføre. Hertil skulde Moltke have svaret, at det jo unægtelig var en vanskelighed; præsterne måtte se, hvorledes de hittede ud af det. Havde nu Moltke kendt reskriptet, mente Martensen, måtte han have svaret, at den vanskelighed snart vilde være overvunden, da reskriptet gik ud på at kaste det tyske aldeles på døren. Endnu værre var det gået ham hos Regenburg, der ligefrem havde dulgt sandheden for ham. På det samme spørgsmål havde han nemlig fået til svar, »at man jo måtte håbe, at forholdene vilde udvikle sig således, at dansk i den grad fik overhånd, at confirmationen udelukkende blev foretaget på dansk«. — Det er da en Guds lykke, udbryder Wolfhagen i brevet, at han ikke er bleven superintendent!

Også af Wolfhagen betegnes Martensens virksomhed i Flensborg og Angel som »wühler«-virksomhed. På dansk-slesvigsk side synes der kun at have rådet een opfattelse om det skadelige ved den. På den anden side levede slesvig-holstenerne, efter hvad redaktøren af »Flensburger Zeitung«, Cl. Manicus, skrev, i godt håb om, at deres hvede

¹ Sml. Barfods langt senere beretning i W. Hjorts skrift »Biskop Martensen og de danske sprogreskripter i Slesvig« (1883) 47 f.

snart vilde blomstre¹. Om den store opsigt, Martensens rejse vakte, vidner det i høj grad, at den blev gjort til genstand for en confidentiel indberetning fra generalkommandoen for hertugdømmet Slesvig til krigsministeren. Indberetningen er dateret den 1. september og underskrevet af den kommanderende general Fr. R. H. v. Bülow².

Beretningen begynder med en længere indledning om, hvordan det illoyale parti i Slesvig ved at føre sig enhver nok så ringe omstændighed til indtægt, som kan nære den passive modstand mod regeringsforanstaltningerne, navnlig sprogbestemmelserne. Enhver nok så ringe hentydning til, at regeringen mulig her kunde tænke sig at ville gøre forandringer eller nærrede tvivl om det hensigtsmæssige i de trufne bestemmelser, styrkede slesvig-holstenismen og benyttedes af partiet til at sætte sprogordningen i et vaklende lys. Det lettede endvidere partiet erhverveisen af underskrifter på sprogpetitioner, som sikkert i rigeligt mål vilde tilflyde den kommende ständerforsamling og finde understøttelse hos denne. Men til en sådan hentydning, fortsatte indberetningen, havde nu fornylig en af hovedstadens mest ansete gejstlige, dr. theol., hofprædikant, professor Martensen givet anledning. Generalkommandoen havde ikke ment at burde undlade herpå at gøre ministeriet opmærksomt, så meget mindre som Martensen havde været betegnet som hertugdømmets tilkommende generalsuperintendent. Derefter omtales Martensens rejser i Angel, hans diskussioner med præsterne om sprogreskriptet, af hvilket han havde ytret sig som en afgjort modstander, og disse ytringer var ikke forblevne indenfor studerkamrets vægge, men var trængte ud i befolkningen. De benyttedes af det

¹ Cl. Manicus til H. C. Erichsen 17/s 1853, (i Regenburgs arkiv under Erichsen). — Om Martensens Slesvigrejse handler endvidere et længere brev fra Jens Krog til I. C. R. Frimodt af 16—17/s 1853. Det er aftrykt i W. Hjort: Martensen og sprogreskripterne 46 f.

² Krigsmin.s. arkiv i rigsarkivet. Direkt. f. armeens pers. Prtk. IV nr. 267/1853.

illoyale parti, der vilde have Martensen betragtet som rejssende i offentligt ærinde.

Skulde denne sidste betragtning nu være rigtig, hed det til slut i indberetningen, havde professoren foretaget rundrejsen med et hverv fra regeringen, forment generalkommandoen, at det burde have været udført på en mindre opsigtsvækkende og mere diskret måde. Men var det en aldeles privat rejse for at oplyse egne anskuelser, tvivlede man om, »at en embedsmand kan ansees berettiget til slig fast offentlig fremtræden mod regjeringsforanstaltninger; under alle omstændigheder har professorens rejser og udtalelser gjort skade, måske bidraget til at lade religiøs tvivl om sprogbestemmelsernes hensigtsmæssighed opstå hos præster, som meget agte hans mening, og til nu atter at holde mange tilbage, som var på veien til at føie sig, givet det illoyale parti et våben ihænde til yderligere at indvirke på de vaklende, og væsentligen bidraget til at udbrede den tro, at regeringen i dette punct er tvivlende og let at påvirke, en bestræbelse, hvorpå partiets hele virksomhed fortiden går løs«. Når man har læst denne beretningens slutning, føler man sig ikke i alt for høj grad fristet til at modsige »Fædrelandets« meddelelse i dets førnævnte artikel fra 1854 om, at generalkommandoen sendte krigsministeriet en indberetning med bemærkning om, »at hvis beleiringstilstanden endnu havde fundet sted, vilde man have seet sig foranlediget til at føie hr. professoren over grænsen«.

Hvilket indtryk gjorde nu alle disse alarmerende efterretninger fra Flensborg i København? Hvilket indtryk gjorde de navnlig på sprogordningens åndelige fader og opretholder, departementchef Regensburg? Til ham var det, at de slesvigske embedsmænd, når de blev forskræmte eller modløse, så hen som deres faste støtte og håb. Heller ikke i denne situation har han sikkert lade det skorte på gode råd, opmuntringer eller beroligende forsikringer. Dette tør man sikkert slutte af de på de modtagne breve med hans

karakteristiske spidse håndskrift gjorde notater om hans svar på brevene. Men desværre kender vi ikke disse svar, og i hvert fald de allerfleste må anses for at være tabte for stedse. Et vidnesbyrd om virkningen i København af Martensens Angelrejse er dog bevaret i et par breve fra gehejmearkivar C. F. Wegener, Regenburgs gamle lærer fra Sorø og hans fortrolige og tilskynder ved sprogordningens grundlæggelse.

Den 5. august sender Wegener Regensburg et brev, der begynder således: »Jeg kan ikke lade være at tænke på den selvkaldede missionair, der reiser om i S. og gjør ulykker«. Men det hjalp jo ikke at tænke, det gjaldt om at finde på midler, og Wegener fremkommer med sine tanker under fire punkter. Først måtte Regensburg stadig holde korrespondance med »de fasteste mænd derovre«, både for at Martensen kunde møde modstand og revselse på stedet, og for at han kunde gribes i visse handlinger og udtryk, der siden kunde bruges mod »det afskum«. Dernæst burde Regensburg beslutte sig til snarest muligt selv at rejse til Slesvig under et eller andet påskud. For det tredje vilde Wegener, at Regensburg ved lejlighed talte med Moltke »om bevidste missionaires barnagtige forfængelighed af en vis (Gud veed egentlig hvorved erhvervet) tydsk renommé; om hans vel bekjendte totalmangel på al practisk sands og dygtighed; om — hans næsvise indblandelse i ham uvedkommende regjeringsager!! (især det sidste) om hvad følgerne ville blive, hvis man rokker det allermindste ved det, som nu engang er bestemt og som går fortræffeligt og ganske roligt og naturligt: nemlig en levende og hid-sig kamp fra begge sider«. Derfor burde sprogbestemmelserne optages i den kommende forfatningslov for Slesvig, thi ellers blev der aldrig ro. Som fjerde og sidste punkt spørger Wegener, om han ikke skal skrive til H. N. Clausen, melde ham status og foreslå ham at gøre en tur til Slesvig »til sin søn« — Clausens ældste søn, H. G. Clausen, var skovfoged i Lindeved (Flensborg amt). »Personlig ind-

flydelse på bæstet derovre, har han neppe, bemærker Wegener, men han kunde blive et contra-vidne«. Brevet ender Wegener med ønsket om, at Regensburg måtte være vel og ved helbred, og med den i kolerasomren jo ikke urimelige understregede bemærkning: vær uhyre forsigtig! Man kan også spørge sig selv, hvordan det skulde være gået med sprogordningen, om Regensburg var blevet offer for koleraen.

Hvorvidt Clausen nu virkelig i henhold til Wegeners forslag har foretaget en rejse til Slesvig, får stå hen. I sine erindringer meddeler han, at han og hans familie fra omkring den 19. juli tilbragte 5 uger i Bjergsted kro ved Skarritsø, og der er her ikke tale om nogen Slesvigrejse¹. Den 25. august fortæller Wegener Regensburg, at Clausen er kommen hjem, at de har talt om sagen, og at Clausen vist en af de første dage vil opsøge Regensburg. Noget nærmere får vi dog ikke at vide herom. Wegeners ønske, at Regensburg selv skulde tage til Slesvig, opfyldtes, men det var dog først i begyndelsen af september, at han tog afsted. Under sit ophold i Slesvig havde han en sammenkomst i Åbenrå med provst Boesen. Så vidt ses, har han her påny forebragt denne ønsket om, at han skulde lade sig udnævne til biskop, og Boesen synes også at have givet løfte herom². Trods dette kom udnævnelsen imidlertid endnu ikke i stand. Muligvis kunde man formode, at Regensburg under indtrykket af Martensens agitation før sin afrejse er trængt ind på Moltke for at få Boesen udnævnt, at Moltke har givet efter, men at han atter ved Regensburgs hjemkomst er bleven betænkelig. Skulde der endnu stadig have været tanker om Martensen? Andet og mere end rene gisninger er sådanne formodninger dog ikke.

Efter sin hjemkomst til København gjorde Martensen, sådan som Aleth Hansen havde formodet, Carl Moltke

¹ H. N. Clausen: Optegnelser om mit levned og min tids historie (1877) 411.

² H. F. Petersen: U. S. Boesen. Sønderjydske årbøger 1928: 172 og de der anm. 1 anførte kildesteder.

delagtig i sine erfaringer. Hvordan disse har stået for ham, fremgår tilstrækkeligt af det foregående. Til overflod skal anføres, at han selv i et brev fra Flensborg skriver, at det var med meget blandede, ja smertelige følelser, han havde gennemforsket de kirkelige forhold i Angel¹. Endskønt Moltke nu imidlertid i og for sig ingen ven var af sprogreskriptet, holdt han dog på den engang bestående ret². Endvidere havde der været ymtet om, at Martensen vilde udgive en brochure om sprogsagen. I et brev fra Cl. Manicus hedder det således, at han skal have sagt til en gejstlig, »at han havde samlet en deel data om sprogrescriptets skadelige virkninger for det religieuse liv i menighederne, som i sin tid nok skulde komme for dagen«³. Da nu Martensen skulde skrive indbydelsesskriftet til universitetets reformationsfest, må man have ventet, at der heri vilde fremkomme angreb på sprogordningen. Gehejmearkivar Wegener var fyr og flamme for at få udgivet et forsvarsskrift for sprogordningen samtidig med Martensens forventede »lumpne program«. Men da dette udkom og viste sig at handle om gudstjenestens indretning i den lutherske kirke, skrev Wegener noget lang i ansigtet til Regensburg: »Det var da blind allarm. Jeg får i denne aften M.'s program, og — det indeholder ikke det mindste af det, som vi ventede, eller overhovedet noget om slesvigske forhold«⁴. Af modskriftets udgivelse blev der da, så vidt ses, heller ikke noget⁵.

Sit universitetsprogram lod Martensen bl. a. tilgå to af de slesvigske præster, med hvilke han om somren havde diskuteret sprogsagen, nemlig pastor Graae i Flensborg og

¹ Brev til Pauli 28/7 1853. Josepha Martensen anf. arb. 35.

² Martensen: Af mit levnet II 163 f.

³ Cl. Manicus til H. C. Erichsen 17/8 1853 (i Regensburgs arkiv under Erichsen).

⁴ Wegener til Regensburg 7/11 1853. Om det eventuelle modskrift se Wegeners breve af 25. og 30. oktbr. s. å.

⁵ Jeg har ikke kunnet oplyse noget om, hvem der skulde have forfattet modskriftet. Efter velvillig meddelelse fra biskop C. Wegener skal der i gehejmearkivar Wegeners papirer intet findes herom.

Aleth Hansen. I brevet til Graae den 7. novbr. takkede han denne på det hjerteligste for de samlivets timer, han hos denne havde tilbragt i Flensborg, og hvis erindring hørte til det bedste, han havde medbragt fra Slesvig. Om sprogsagen indflettede han i brevet følgende bemærkning: »Vor gamle controvers, sprogscriptet, er da nu gået over i et nyt stadium, nemlig: det åbne spørgsmåls, offentlighedens og revisionens. Jeg for min deel må jo aldeles billige, at regjeringen har givet sagen denne vending«¹.

Martensen sigtede her til de udtalelser, der om sprogsagen indeholdtes i motiverne til det forfatningsudkast, som forelagdes de i begyndelsen af oktober sammentrådte slesvigske provinsialstænder. Motiverne opfordrede nemlig til under sprogsagens drøftelse i stænderforsamlingen at fremkomme med de revisionsbemærkninger, hvortil de sidste års erfaringer måtte give anledning. Disse udtalelser fremkaldte den største uro og frygt hos sprogordningens venner i Slesvig, og Regenburg fik travlt med atter at sende beroligende og opmuntrende breve ud. Hvordan han selv kunde være ved så godt mod, forekom vennerne i Slesvig uforståeligt. Vennen, appellationsretsråd Fr. Meyer i Flensborg mente, at efter almindelig menneskeforstand måtte udtalelserne i motiverne forstås på den måde, at regeringen vilde opgive sprogrænsen. Og han bemærkede endvidere: »Så har altså Martensens rejse været i forb. hermed«². I stændersalen lod de tysksindede det naturligvis ikke skorte på »revisionsbemærkninger« til sprogordningen. At Martensens navn også blev brugt til at styrke modstanden mod denne, siger sig selv, og under den voldsomme agitation før og under stænderforsamlingen slog de tysksindede om sig med Martensens navn først og sidst³.

¹ H. L. Martensen til Graae 7/11 1853 (Kgl. bibl.). — I brev 28/11 1853 til Regenburg fra Graae meddeler denne Martensens ytringer om sprogsagen i nævnte brev og tillige sit eget svar herpå til Martensen.

² Fr. Meyer til Regenburg 8/10 1853, sml. brev af 18. eller 19. oktbr. s. å.

³ Ehrenreich til Regenburg 10/10 1853. »Flensburger Zeitung« 27/9 1853 (artiklen »Aus dem nördlichen Angeln«).

Trods alt blev Regensburg den sejrende. Ikke den mindste tøddel lykkedes det hans modstandere at slette i hans værk fra årene 1850—51. Uændret optoges sprogordningen i den slesvigske forfatningslov, som af kongen stadfæstedes den 15. februar 1854. Kort efter fandt også spørgsmålet om Slesvigs første gejstlige sin endelige afgørelse, det spørgsmål, der nu på femte år stod uløst. Da biskop Mynster døde den 30. januar 1854, ønskede den konservative regering Martensen til Sjællands biskop. Endskønt han fik H. N. Clausen som konkurrent og mødte modstand hos mange, også hos kongen, udnævntes han den 15. april. Han selv tilskriver modstanden mod hans udnævnelse dels hans konservative tendenser og dels hans stilling til den slesvigske sprogsag. Denne blev også på denne tid fremdraget i pressen, idet »Fædrelandet« i en artikel betegnede ham som en tysk hjælpewühler. Det konservative organ »Kjøbenhavnsposten« tog i den anledning til orde mod bladet »Fædrelandet«s »grove og ubeføiede angreb på personer«. Det mindede navnlig om de fortjenester, som Martensen i sin tid havde indlagt sig ved sin optræden imod Nielsen, fortjenester, som også »Fædrelandet« dengang til fulde havde værdsat. Den, der havde kunnet skrive som Martensen da, måtte være en tro slesviger og en national mand. I det hele syntes det artiklens forfatter, at »Fædrelandet« var et slet blad, fordi »det lader trykke såmeget løs og hidsig snak, hvis pålidelighed man slet ikke kan stole på. Men det burde et accurat blad aldrig gjøre, thi pressen er jo til for at oplyse folk om det rette og ikke for at narre dem«. Det var lavttænkende at benytte sig af den omstændighed, at folkestemningen endnu var ophidset fra krigens tid til at udpege agtværdige medborgere, som bladet havde noget imod, ved at sige: se her en tysker! se der en slesvig-holstener! — Efter denne artikel var det, at »Fædrelandet« bragte den førnævnte skildring fra Flensborg af Martensens Angelrejse.

Fire dage, før Martensen udnævntes, havde Boesen mod-

taget udnævnelse til Slesvigs biskop, som titlen blev i overensstemmelse med Regenburgs og de dansknationales ønsker. Hermed var altså endelig det vanskelige spørgsmål om den slesvigske gejstligheds første mand bragt til afslutning, og Martensens navn ophørte at spille en rolle for slesvigske politik. Men til denne havde det, som vi har set, også været inderligt knyttet igennem et skæbnesvangert tidsafsnit. I høj grad kunde jeg have ønsket, at det havde været mig muligt at kaste mere lys over denne rolle, end jeg har kunnet gøre i det foregående. Man vilde således blandt andet gerne have erfaret noget nærmere om Martensens forhandlinger med Carl Moltke, og der føles i det hele trang til en omfattende fremstilling af den sidstes politiske virksomhed. Når man tænker på de tre mænd Martensen, Moltke og Regenburg, og på en måde ser Martensen og Regenburg kæmpe om indflydelsen over Moltke, vilde man unægtelig gerne have kendt lidt mere til kampens enkeltheder. Var det Regenburgs ro og praktiske sans, der bar sejren hjem i kampen? Eller hvilke andre faktorer har der gjort sig gældende? Med hvilke argumenter har Regenburg slået sin modstander af marken, og hvilke kampfæller har ydet ham bistand? Har hans stilling til de stærke forsøg på at bevæge sprogreskripterens modstander, Martensen, til at overtage generalsuperintendenturen været den fuldkomne passive, og har han tænkt, at var Martensen først superintendent, slog han sig nok til tåls med sprogordningen? Der er mange spørgsmål, der melder sig, men i hvert fald det materiale, som har stået til min rådighed, giver ingen eller utydelige svar. Men at stillingen i 1852 og 1853 er af særegen spændende og interessant art, så meget er i hvert fald uden for al tvivl, og til disse års slesvigske politik var Martensen knyttet. Efter 1854 greb han, så vidt ses, ikke aktivt ind. En enkelt gang opfordrede ganske vist vennen Dörner ham til at træde op for at »formindske den skyld, der på grund af behandlingen

af Slesvigs kirkelige forhold hvilede på landet [∴ Danmark]«¹. Men Martensen forblev tavs, som han havde tiet til de nationalliberale blades udæskninger.

4. 30 år efter.

Først 30 år senere brød Martensen denne tavshed. Det var, da han i 1883 75 år gammel udgav anden afdeling af sine erindringer. I forordet her udtalte han: »Idet jeg i nærværende skrift i min høie alder indtager det standpunct at tale ikke hiinsides graven, men »fra gravens rand« må det for mig være den høieste lov uforbeholdent at udtale, hvad der for mig står som objectiv sandhed, selv om andre hensyn herved trænges tilbage...«. Han udtalte endvidere, at allerede i anledning af første afdeling af hans erindringer havde røster ladet sig høre med alvorlige modsigelser, og flere vilde vistnok kunne forventes. Sådanne modsigelser vilde han kunne høre og prøve i den bevidsthed, at han i sin fremstilling havde søgt at forblive sandheden tro i kærlighed. »Dog vil i mange tilfælde en nærmere forhandling ikke blot ikke være nødvendig, men heller ikke mulig, forsåvidt som hos modpartiet forståelse ikke er tilstede...«. Disse sidste bemærkninger er sikkert fremsat også med særligt henblik på den skildring, som han i kapitlet »Bispestolen i Slesvig« gav af sit forhold til sprogreskriptet og til den slesvigske generalsuperintendentur. I »Berlingske tidendes« anmeldelse (27. oktober 1883) henleddes også opmærksomheden på tvende udførlige redegørelser i bogen: Martensens forhold til Hegelianismen og hans stilling til sprogreskriptet. Det er den sidste redegørelse, jeg her til slut skal dvæle ved. Hver, der er levende optaget af Sønderjyllands historiske skæbne, vil med interesse atter og atter kunne vende tilbage til den. Med udbytte vil man kunne fordybe sig i dens betragtninger, hvilke mod-

¹ Briefwechsel zwischen Martensen und Dorner I 289.

sigelser man nu end måtte føle sig fristet til at gøre. Havde Martensen 1853 efter Aleth Hansens mening talt med »usædvanlig iver«, hviler der over hans fremstilling 30 år senere prælatens overlegenhed og alderdommens klarhed og ro. Men i det store og hele synes grundsynspunkterne da som nu de samme. De falder, som naturligt er, i høj grad sammen med de betragtninger, som Martensens ældre ven, A. S. Ørsted, i sin skildring »Af mit livs og min tids historie« II (1852) 320 ff. havde fremsat i anledning af Frederik VI.s reskript 1810, hvorfra det senere sprogreskript jo tog sit udgangspunkt¹.

Som det vil være adskillige bekendt, betegnede A. D. Jørgensen Martensen som i en vis forstand »den sidste slesviger«. Han tænkte herved på Martensens dybe fortrolighed med tysk åndsliv og trang til at søge berigelse af dette, men båret af en stærk dansk nationalfølelse². Man bringes ved betegnelsen »den sidste slesviger« til også at tænke på Martensens udtalelser om Slesvig i kapitlet »Bispestolen i Slesvig« og på nogle udtalelser i erindringernes tredje afdeling i afsnittet »Fædrelandske oplevelser«. Det hedder her: »Idet jeg følte mig som dansk, følte jeg mig tillige efter min fødsel som slesviger. Ved Slesvigs løsrivelse fra Danmark gik der ligesom en rift gennem mit væsen, og så længe som Slesvig er skilt fra Danmark, så længe forekommer det mig, som fattes der mig noget til en fuldstændig existens«. Og for Martensen var, følte han sig end som dansk, Slesvig broen mellem Skandinavien og Tyskland, landet, hvor dansk og tysk, tysk og dansk mødtes og blandedes. Det var landet, hvor efter Joh. Heinr. Voss' af Martensen her atter citerede ord: *der dänische Pflüger den deutschen, dieser den Dänen versteht. Dets*

¹ Overensstemmelserne fremhævedes i den nedenfor nævnte artikel af W. Hjort: Biskop Martensen og Danmark (»Nationaltidende« 29/11 1883. Nr. 2721).

² Foredraget »Sønderjyllands særegne plads i vor historiske udvikling«, trykt i »Småskrifter tilegnede A. F. Krieger« (1887) 334.

rette ejendommelighed var et dansk-tysk eller et tysk-dansk land. Trods 1864 forblev også for Martensen den tyske nationalitet den, »til hvilken vi nærmest skulle slutte os og holde os i venlig vevirkning«. Når Jørgensen betegner Martensen som »den sidste slesviger« og altså i lighed med Martensens egne her anførte udtalelser slet ingen plads har for Holsten, turde man dog måske spørge, om dette kan være helt korrekt eller helt udtømmende. Det var jo dog forbindelsen med Holsten, der havde givet Slesvig karakteren af et dansk-tysk eller tysk-dansk land. Helstatsens præg var forbindelsen af kongeriget og de to hertugdømmer. Til helstatsmændene hørte Martensen nærmest, og de helstatsmænd, der efter 1864 forblev i det lemlæstede Danmark, måtte så vist også føle det, som om en rift var gået gennem deres væsen. De mistede i virkeligheden, som jeg andetsteds har skrevet, deres »fædreland«. Hvor dyb en rod de havde i det tilbageblevne Danmark, viste sig, når de dog som Martensen betonedede, at grundspørgsmålet for dem var dette Danmarks eksistens, at grundspørgsmålet ikke var, hvordan Slesvig — eller eventuelt Slesvig og Holsten — atter vandtes tilbage.

I sin bedømmelse og fordømmelse af sprogreskriptet stillede Martensen sig ganske og aldeles på det standpunkt, som han i 1853 så ivrigt havde forfægtet overfor de dansk-nationale præster i Mellemslesvig: den kirkelige traditions standpunkt. Tysk var det hellige sprog, og det danske folkesprog var bleven råt og uåndeligt. I de bestående forhold burde der derfor ikke uden menighedernes ønske have været ændret. »Thi det er en ældgammel erkjendelse, at liturgiske forandringer eller forandring i gudstjenestens indretning og former ikke bør foregaa uden menighedens samtykke«. Når man nu bagefter tænker på sprogreskripterens resultater, føler man sig unægtelig ikke i særlig grad fristet til at modsige hans betragtninger om det uheldige og skadelige i disse. Men man savner derimod i hans fremstilling vidnesbyrd om virkelig interesse for at fjerne

det misforhold, at dansk var folkesprog og tysk kirkesprog. Ganske vist nævner han, at ingen sætning kan være mere soleklar end den, at hvor folkesproget er dansk, bør kirkesproget også være det, men han fortsætter: »og dog passede den ikke på virkeligheden«. Det var kun naturligt, at han, kirkelig-konservativ som han var, så indtrængende og indlysende fremhævede den kirkelige traditions standpunkt. Men var det mindre naturligt, at man på anden side forså sig på det nævnte misforhold? Hvor let måtte det ikke ske i en tid, der som særpræg havde efter Martensens udtalelser »utålmodighed og hidsighed«? Tiden havde dog også en siden da ikke kendt national løftelse. Under indtrykket heraf og af, at »Dansken har seier vunden«, vilde de mellemslesvigske præster efter Ehrenreichs udtryk virke for »det her undertrykkede og forurettede modersmål«; dette var »en hellig opgave«. Men Mellemslesvig afviste den fra oven påbudte »befrielse«, og i Tyskland kom, som Martensen skriver, alt i flammer. Selv de roligste og besindigste mænd i Tyskland grebes af sprogreskriptet »som af en krænkelse, der ikke blot var tilføjet tydskheden, men selve det christelige menighedsliv«. Alt burde opbydes for at udfri menighederne fra det danske tyranni.

Savner man i Martensens fremstilling virkelig interesse for fjernelse af misforholdet tysk kirkesprog — dansk folkesprog, så savner man endvidere udtalelser om det tyske styre i Slesvig efter 1864. Havde der dog ikke her været en naturlig lejlighed til at dvæle lidt ved dette, navnlig da Martensen vel kunde forudse, at hans erindringer også vilde komme på tysk. Martensen indskrænker sig til at slutte sine indvendinger imod sprogreskriptet med følgende udtalelse: »Og når vi nu have grund til at beklage os over al den mishandling og uretfærdighed, der udvises mod det danske sprog i Slesvig, så vilde vor klage dog have en end dybere berettigelse, dersom vi ikke selv havde udvist en hensynsløshed som den påtalte«. Ja, så fremsætter han ganske vist også den bemærkning, af ham

selv dog betegnet som »vistnok ørkesløs«, at hvis de nuværende magthavere i Slesvig i nogen måde vilde gøre ret og skel, burde de drage omsorg for, at præsterne i de danske sogne fik dansk dannelse, hvorved de blev sproget mægtige. Det modsatte vilde føre til en fuldstændig fortykning og tilintetgøre Slesvigs ejendommelighed som overgangslandet med det dobbelte sprogelement. Det var så vist ikke indlæg af denne art, der kunde dæmme op mod fortykningsbestrebelse. Men naturligvis kan man fremhæve, at det for Martensen ikke var om at gøre at levere indlæg i den standende strid, men at skildre og begrunde sin deltagelse i det forbigangne og i dettes stridigheder.

Overfor de nationalliberale blades angreb i 1854 var Martensen forblevet tavs. Da han nu i sin høje alder og stående som den danske kirkes primas fældede dommen over sprogreskriptet og dets verdslige og gejstlige redskaber, besvaredes denne dom ikke med tilsvarende tavshed fra hans modstandere. Der fremkaldtes en længere polemik, dels med dagbladsindlæg og dels med udgivelse af et par brochurer. Under kampen om sprogreskriptets opretholdelse i 1852 og 1853 havde Martensen og Regenburg, der da begge var i deres kraftigste alder, stået som de egentlige modstandere, om end Regenburg holdt sig i baggrunden. Og nu, da de begge stod på gravens rand, krydsedes atter klingerne. Atter holdt Regenburg sig dog i baggrunden, men ånden, i hvilken kampen mod Martensen førtes, var hans, argumenterne mod Martensen var hans. Ham var det, til hvem Martensens modstandere henvendte sig om råd og oplysning og med delelser.

Den 21. oktober 1883 sendte pastor W. Hjort i Nyborg, der i tiden mellem krigene havde været præst i Slesvig både i det blandede distrikt (Lyksborg, Flensborg provsti) og i den rent tyske del (Michaelis kirke i Slesvig by), et brev til Regenburg¹. Han havde samme dag, skrev han,

¹ Dette som Hjorts i det følgende citerede breve til Regenburg samt dennes optegnelser om sagen findes i rigsarkivet i Regenburgs samlinger N. III. 6. Regenburgs breve til Hjort skal være tilintetgjorte.

modtaget 2. og 3. del af Martensens erindringer og straks læst afsnittet om bispestolen i Slesvig med »alle dets selvmodsigelser og urigtigheder«. Som gammel slesvigsk embedsmand vilde han nu gerne have lov at spørge, om Regenburg selv vilde foretage sig noget i denne anledning, og såfremt han ikke vilde det, om han så bifaldt, at han, Hjort, skrev en lille piece om sprogreskriptet og søgte at gendrive Martensens påstande. Sluttelig bemærkede han, at Martensen havde gjort sit fædreland en dårlig tjeneste ved at give dets fjender våben i hænde. På dette brev svarede Regenburg omgående, og Hjort takkede for hans svar og råd i et nyt brev af 25. oktober, der gik ud på, at han da nu efter bedste evne vilde slå et slag for den danske sag i Mellemslesvig. I anledning af forskellige oplysninger, som han endvidere udbad sig, må Regenburg have sendt ham skriftet »Schleswigsche Beleuchtung einer Preussischen angeblich officiellen Denkschrift, schleswigsche Verhältnisse betreffend« fra året 1862, et skrift, i hvis udarbejdelse Regenburg selv havde haft en betydelig del¹.

Allerede først i november måned kunde Hjort udsende sit 52 sider store modskrift mod Martensen med titlen »Biskop Martensen og de danske sprogreskripter i Slesvig. En protest«². Den velskrevne piece byggede naturligvis væsentlig på de tidligere indlæg i sprogsagen, Allens, P. Hjorts og den af Regenburg lånte Schleswigsche Beleuchtung. Fra Hjorts egen tidligere biografi af Jens Krog³, der havde været præst i det blandede distrikt, optog han forskellige af de der anførte brevudtalelser af denne omhandlende sprogforholdene. Om end Hjorts piece var »en bestemt og alvorlig protest« mod Martensens dom, var den i formen selvfølgelig meget ærbødig overfor den høje mod-

¹ Sml. »Den danske sprogordning i Slesvig mellem krigene« s. 19 anm. 23.

² Hjort oversender Regenburg skriftet ved et udateret brev, hvorpå Regenburg har svaret 12. novbr.

³ W. Hjort: Jens Krog. Et livsbillede (1880).

part, hvem Hjort sluttelig bevidnede sin dybe højagtelse og taknemlighed trods alle uoverensstemmelser.

Martensen, der iøvrigt allerede på dette tidspunkt var mærket af den sygdom, der bar mod døden, bærede dog ikke Hjort med svar. I »Berlingske tidende« for 19. november fremkom der imidlertid i anledning af de i Hjorts skrift og i bladartikler indeholdte indsigelser imod Martensen en artikel om »sprogsagen i Slesvig«, der efter Hjorts mening skyldtes Martensens svigersøn og amanuensis kontorchef C. Florian Larsen. Artiklen fremhævede, at Martensen alene betragtede sagen fra det kirkelige standpunkt, og endte med, at så længe man derfor kun vedblev imod ham at fremdrage og gentage »almindelige nationalpolitiske betragtninger«, vilde en yderligere debatteren af sagen fra hans side ikke være til nogen nytte og derfor heller ikke kunne forventes.

Trods denne afvisning sendte Hjort omgående et nyt indlæg i debatten til »Berlingske«. Da det her blev nægtet optagelse, blev det trykt i »Nationaltidende« for 23. november. Hjort bemærkede bl. a. til »Berlingskes« artikel, at når Martensen til støtte for sit kirkelige synspunkt anførte urigtige historiske fakta, så var han eller hans meningsfæller forpligtede til, når der fremkom en berigtigelse, enten at godkende eller modbevise den. Som sådanne historiske urigtigheder fremhævede Hjort, som han også havde gjort det i piecen, Martensens påstand om, at i Mellemslesvig havde gudstjenesten såvel som skoleundervisningen været tysk siden reformationen. Til Regensburg havde han skrevet dagen før artiklens fremkomst for at henlede Regensburgs opmærksomhed på denne og gøre rede for sin videre felttogsplan. Det rimeligste var jo, mente han, at Martensen ikke svarede, og derfor vilde han i næste uge i en ny artikel gå ham på livet og kategorisk fordre, »at han i den tyske oversættelse af hans liv, som naturligtvis vil udkomme, skal ændre sin påstand om tysk skolesprog i Mellemslesvig fra reformationen og ligeledes, at han skal

oplyse sin udtalelse om tysk kirkesprog fra reformationen i hine egne«. Da det i denne sag var hans agt at gå til det yderste, man kunde gå, vilde han dog gerne først spørge Regensburg, om der kunde næres tvivl om fremstillingen hos Allen og P. Hjort, at realiter var højtysk som skolesprog først bleven almindelig i Mellemslesvig i slutningen af 18. og begyndelsen af 19. århundrede, og at som en følge heraf forståelsen af den højtyske prædiken først fra den tid nogenlunde var begyndt, og at den indtil da havde været »eine art ceremonie«.

På dette brev modtog Hjort dog ingen nærmere oplysning fra Regensburg, og som han den 28. skrev til denne, stillede han derfor i sin artikel spørgsmålet om kirke- og skolesproget i en efter hans egen formening »forsigtigere og derfor uangribelig form«. Artiklen fremkom som spidsartikel i »Nationaltidende« for den 28.: »Biskop Martensen og Danmark«. Mente Martensen, hed det heri, efter fornyet overvejelse at måtte fastholde sin dom om sprogreskriptet, havde man dog ret til at vente, at han ikke overfor udlandet — altså i den forventede tyske udgave — fastholdt urigtige og vildledende historiske påstande. Kunde han ikke dokumentere dem på dansk, burde han ikke overføre dem på tysk. Herved vilde han begå en brøde mod sit fædreland, der let kunde sætte hans eftermæle som dansk mand i den yderste fare. Hjort sluttede: »Der er ofte blevet rettet stærke angreb på biskop Martensens fædrelandskjærlighed. I mit skrift om sprogsagen har jeg udtalt, at jeg anså den for hævet over enhver tvivl. Her er imidlertid en leilighed, hvor ikke andre, men biskoppen selv må føre beviset«.

Men heller ikke på denne nye artikel reagerede biskoppen. Den 29. gjorde »Berlingske«, som den skrev efter anmodning, opmærksom på, at Hjorts forudsætning om, at Martensen selv overførte sit værk til tysk, var aldeles fejlagtig. Den tyske oversættelse af 1. del havde ikke biskoppens autorisation, og dette vilde lige så lidt blive tilfældet

med de følgende, dersom disse måtte blive oversatte til tysk. »Hvorvidt og i hvilken skikkelse en eventuel oversættelse vil præsentere hans levnet for den tyske læseverden, ligger det ganske udenfor hans magt at afgjøre; selv foretager han aldeles intet for at henvende sine udtalelser til andre end danske læsere«. — Også 2. og 3. del af Martensens levnet udkom naturligvis kort efter den danske udgave på tysk, og på stykket om sprogreskripterne blev der særskilt gjort opmærksom i et par tyske kirkelige tidsskrifter¹.

Hjort forsøgte sig selv efter denne oplysning i »Berlingske« endnu med et par avisartikler for at få den gamle biskop frem på kamppladsen, men det forblev lige så frugtesløst². Bedre gik det så vist heller ikke med en fælles udtalelse til Martensen fra forhenværende slesvigske præster. Forslaget om denne udtalelse kom iøvrigt fra pastor M. Mørk Hansen i Vonsild, før 1864 præst i Felsted (Åbenrå provsti), og på et møde i Odense den 30. november behandledes et af Hjort forfattet udkast til en sådan³. Udkastet, hvorman her enedes, bærer 17 underskrifter, og den endelige adresse fik i alt 54 forhenværende slesvigske præsters underskrifter, deraf 31 fra det blandede distrikt. Da Hjort den 12. december oversender Regensburg et eksemplar af adressen, bemærker han, at det vel vil interessere Regensburg at se, »hvem der er med af Deres gamle linietropper i de blandede distrikter«. Om et par forhenværende slesvigske præster, hvis underskrifter fattes, siger Hjort, at de ikke havde villet underskrive af pietet, medens omvendt en enkelt ikke havde underskrevet, fordi adressen i sin slutning bevidnede Martensen de pågældende underskriveres højagtelse.

¹ Neue evang. Kirchenzeit. XXVI 1884 Nr. 1—2 og Allg. evang.-luth. Kirchenzeit. 1884, Nr. 5. Her anført efter Erichsen og Krarup: Dansk historisk bibliografi.

² I »Nationaltidende« for 10. og 11. decbr. 1883 skrev han i anledning af et forsvar for Martensen i »Dagbladet« 3. decbr. to nye artikler om »Biskop Martensen og skolesproget i Mellemslesvig«.

³ Se Hjorts breve til Regensburg ²⁸/₁₁ og ¹/₁₂ 1883.

Hjort fandt dog, og det synes at være med rette, at resultatet efter så mange års forløb var ret godt.

Om selve adressens indhold skal her blot gøres et par bemærkninger. De slesvigske gejstlige kunde naturligvis ikke med Martensen være enige i, at de havde virket til forstyrrelse for det kirkelige og kristelige liv i Mellemslesvig; det vilde vel også have været lidt vel meget forlangt. De mente desuden, at Martensen ikke kunde tale af personlig erfaring, og at han så burde have været varsom med at udtale en så absolut forkastelsesdom. Dette burde han også have været, fordi han navnlig i Tyskland nød så stor anseelse, hvorfor hans udtalelser »let kunde styrke de nuværende magthavere til at fremture i deres uretfærdige undertrykkelse af det danske modersmål i Slesvig«. Skulde det nu ikke stå i Martensens magt i en eventuel tysk udgave af erindringerne at suspendere sin dom om sprogreskriptet, mente man, at der var så meget større grund for ham til at tage sagen under fornyet overvejelse og modificere sin anskuelse i et muligt nyt oplag af hans levnet. Og i hvert fald burde han indrømme, at det historiske grundlag, hvorpå han havde støttet sin dom, ikke var tilstrækkeligt nøjagtigt. Adressen sluttede som nævnt med dyb højagtelse overfor kirkens primas. Det var alene kærligheden til sandheden og fædrelandet, der »har bevæget os til at henvende os til Dem i dette anliggende«.

Adressen oversendtes af Mørk Hansen den 13. december til Martensen. Men den 15. sendte dennes amanuensis, Florian Larsen, adressen tilbage med meddelelse om, at biskoppen ikke fandt sig foranlediget til at indlade sig på nogen diskussion med d'hr. »om de pågjældende udtalelser, der ere fremkomne efter nøie overveielse, og at han som følge heraf ikke kan modtage d'hr's skrivelse¹«. Det var denne tilbagesendelse, der af Otto Møller i et brev til Skat Rørdam karakteriseredes på følgende måde: »Det er da farligt, så højt oppe som Martensen bor. At han ikke

¹ »Berlingske tidende« 19/12 1883. »Nationaltidende« 18/12 1883.

engang kan mødtage en adresse eller blot selv svare på den, men skal være mere ophøjet end kongen, være som paven i Rom, det kan jeg dog ikke vide, om hans beundrere også kan finde beundringsværdigt«. Møller mente, at Martensen i virkeligheden var en tysker, og hvis han ikke stod ved gravens rand, burde han vises ud der, hvor hans hjerte var¹.

I den polemik, der af Hjort førtes mod Martensen, spillede, som vi har set, dennes foregivne urigtige historiske fakta en meget væsentlig rolle. Dette falder også godt sammen med nogle private optegnelser af Regenburg i anledning af denne sag. Martensens påstand, skriver Regenburg her, om tysk skole i Mellemslesvig siden reformationen eller i 200 år er »en feiltagelse og vidner ikke om den grundighed, der kunde ventes i al fald i betragtning af den beskyldning for overfladiskhed, han udslynger mod andre«. Selvfølgelig havde Regenburg også fuldkommen ret, når han i sine optegnelser overfor Martensen fremhæver, hvilken rolle politikken spillede ved disse spørgsmål, og at det ikke blot drejede sig om kirkelige interesser. Om Regenburgs bitterhed vidner hans udtalelse om, at dette kunde Martensen have lært af »sin ven generalsuperintendent Nielsen, for ham vistnok en større autoritet end danske embedsbrødre«, der havde forsikret, at hvis kirkebønnen for kongen var bleven genindført, vilde menigheden have forladt kirken før eller under gudstjenesten. Ordene »sin ven« har Regenburg dog igen overstreget, og med Nielsen havde Martensen jo også brudt ved sine klare udtalelser om de oprørske præsters troskabsbrud. Karakteristisk for Regenburgs »udemokratiske« standpunkt i sprogsagen er endvidere en bemærkning i optegnelserne om, at det for

¹ H. Skat Rørdam: Otto Møller og Skat Rørdam. II (1916) 56 f. — Jeg bemærker her, at efter meddelelse til mig fra pastor Aa. Martensen-Larsen, Roskilde, gjorde dennes fader, den afdøde domprovst, gældende, at tonen i svaret på præsternes adresse mere var udtryk for Florian Larsens temperament end for biskoppens.

beboerne i Mellemslesvig var ved vane bleven en uhørt ting at bruge det danske modersmål til andet end indbyrdes samkvem; »ikke engang med en præst, der var deres nærmeste landsmand, vilde de tale dette; at spørge dem, om de vilde ombytte deres tyske kirkesprog med modersmålet, vilde have været en tom komedie . . .«

Under den mod Martensen førte polemik havde Hjort overfor Regensburg ytret frygt for, at Martensen skulde få rakt en hjælpende hånd af gehejmearkivar A. D. Jørgensen¹. Hjort anså ikke denne for nogen ven af sprogreskripterne, men troede dog, at han vilde være for »patriotisk« til at komme med nogen details for enkelte sogne, der kunde synes at modbevise Allen. Det havde været rart, skrev han, »om man kunde være sikker på, at ikke en minutiøs fremstilling af gehejmearkivaren gjorde os skade ved at gjøre sagen og diskussionen for indviklet«. Hjorts frygt for A. D. Jørgensens mulige optræden på arenaen stammer vel fra, hvad han måtte have erfaret om et af Jørgensen i maj 1883 ved et studentermøde holdt foredrag: »Den danske regerings politik overfor Slesvig i kong Frederik VII's tid«². Martensen derimod håbede på sin side sikkert på, at Jørgensen skulde træde op til fordel for hans anskuelse. Han ønskede en samtale med ham, men denne samtale blev i hvert fald for så vidt en skuffelse, som Jørgensen ikke greb ind i polemikken³. Det nævnte foredrag, der først blev trykt i 1887⁴, indeholdt iøvrigt heller ikke den af Hjort frygtede minutiøse fremstilling. Derimod viste Jørgensen sig meget rigtigt ikke at være nogen ven af sprogreskripterne, og den almindelige bedømmelse af disse, som

¹ Hjort til Regensburg 1/12 1883.

² Et referat af dette foredrag findes bl. a. i »Nationaltidendes« morgenudgave for 9. maj 1883.

³ Josepha Martensen anf. arb. 226 ff. Bemærkningerne her, s. 227 om Jørgensens foredrag er, som det ses af min fremstilling, misvisende.

⁴ I »Småskrifter tilegnede A. F. Krieger« 308 ff. De nedenfor citerede ytringer findes 324 ff.

han her gav, har i det store og hele sidenhen været rådende blandt danske historikere. Han betegnede sprogordningen som et overgreb mod befolkningen — navnlig i kirkelig henseende — og som en politisk uklogskab. I pagt med en ny tidsånd, en tidsånd, der i dansk folkeliv skulde sætte så værdifulde frugter, var det, når han endvidere til sin bedømmelse føjede følgende udtalelse: »Vor fejl var her som på så mange punkter, at man ovenfra nærede en så dybt indgroet mistillid til, hvad der overfor almenen kan opnås ad frivillighedens vej og overhoved til frihedens magt i samfundet«.
